

ADAM SMITH

**ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΗ ΦΥΣΗ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΙΤΙΕΣ
ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ**
(ΒΙΒΛΙΑ Ι & ΙΙ)

Επιστημονική επιμέλεια: Νίκος Θεοχαράκης & Γιάννης Μηλιός

Εισαγωγικό σημείωμα: Γιάννης Μηλιός

Επίμετρο: Νίκος Θεοχαράκης

 πεδίο

protoporia.gr

ADAM SMITH

ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΗ ΦΥΣΗ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΙΤΙΕΣ
ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ
(Βιβλία I & II)

Μετάφραση

Χρήστος Βαλλιάνος

Επιστημονική επιμέλεια

Νίκος Θεοχαράκης και Γιάννης Μηλιός

Εισαγωγικό σημείωμα

Γιάννης Μηλιός

Επίμετρο

Νίκος Θεοχαράκης

ΠΕΔΙΟ

ΑΘΗΝΑ 2018

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Νίκος Θεοχαράκης

Η υποδοχή του Adam Smith στην Ελλάδα: μια ιδιότυπη «μετακένωση»¹

Εισαγωγή

Στο κείμενο αυτό θα επιχειρήσω να δείξω με ποιο τρόπο διαδόθηκαν οι ιδέες του Adam Smith (1723-1790), κυρίως οι οικονομικές ιδέες του, στην Ελλάδα. Διεθνώς, η έρευνα για τη διάδοση των οικονομικών και φιλοσοφικών

1. Το κείμενο αυτό βασίζεται σε ένα συντομότερο κείμενο δημοσιευμένο στα αγγλικά (Theocarakis 2013) στη θεματική ενότητα «Symposium: Adam Smith in Greece», με guest editor τον Διονύση Δρόσο, και η οποία αποτελούσε τμήμα του έβδομου τόμου του ετήσιου περιοδικού *Adam Smith Review*, το οποίο εκδίδεται από την International Adam Smith Society (Drosos 2013). Εκτός από τον Δρόσο και τον υπογράφοντα, στο Symposium συμμετείχαν οι Φωτεινή Βάκη, Σπύρος Τέγος και Γιάννης Κωστόπουλος. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Διονύση Δρόσο που με προσκάλεσε να συμμετάσχω στην προσπάθεια αυτή. Τον ευχαριστώ επίσης και για τα πολύτιμα σχόλιά του στο παρόν κείμενο. Ο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, φίλος και συνάδελφος στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, μοιράστηκε μαζί μου την έρευνά του και έκανε εξαιρετικά χρήσιμες παρατηρήσεις στο αρχικό αγγλικό χειρόγραφο, καθώς και στο τελικό ελληνικό. Αρκετές από τις αναφορές στο κείμενό μου προέρχονται από δική του υπόδειξη. Οι παραπομπές μου στο έργο του δείχνουν πόσα οφείλω σε αυτό. Ο δάσκαλός μου Γεώργιος Η. Κριμπάς διάβασε με προσοχή το αρχικό αγγλικό κείμενο και το βελτίωσε σημαντικά. Τέλος, ο εξαιρετικός φίλος και συνάδελφος Μάνος Κουντούρης μου χάρισε την κριτική του ματιά. Τους ευχαριστώ όλους. Για την έκδοση αυτή, διόρθωσα κάποια μικρά λάθη, πρόσθεσα αρκετό νέο υλικό και επικαιροποίησα τη βιβλιογραφία. Ο φίλος μου και παλιός φοιτητής μου Κωνσταντίνος Μαρκαντωνάτος με προφύλαξε από αρκετά λάθη του κειμένου στην παρούσα μορφή. Μια σημαντική βιβλιογραφική αναφορά οφείλω στον Βλίσση Μισσό, παλαιό διδακτορικό μου φοιτητή και νυν συνάδελφο. Τα λάθη που παρέμειναν εννοείται ότι βαρύνουν εμένα. Θέλω επίσης να ευχαριστήσω θερμά τον Χρήστο Βαλλιάνο και τον Γιάννη Μηλιό, καθώς και τον εκδότη των εκδόσεων Πεδίο Παύλο Παπαχριστοφίλου που δέχθηκαν να συμπεριλάβουν την εργασία αυτή ως επίμετρο στη μετάφραση του *Πλούτου των Εθνών*. Ευχαριστίες επίσης οφείλω και στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων για την προθυμία και αποτελεσματικότητά τους, καθώς και στο προσωπικό της βιβλιοθήκης του ΚΕΠΕ, ιδίως τον κ. Χ. Ελευθεριάδη, για τη σημαντική βοήθειά τους. Μετά την παράδοση του κειμένου έλαβα σχόλια από τον Ηλία Γεωργαντά ο οποίος μου εντόπισε λάθη τα οποία πρόλαβα να διορθώσω. Τις γενικότερες και ορθές παρατηρήσεις του για τον τρόπο που οι οικονομολόγοι αντιλαμβάνονται τον Adam Smith θα πρέπει να λάβω υπόψη μου σε ένα μεταγενέστερο κείμενο. Επί του πιεστηρίου έλαβα τα εκτεταμένα και σοφά σχόλια από τον Γιώργο Στσιανόπουλο. Μου πρότεινε πολλές αναφορές που μου είχαν διαφύγει, υλικό για τον ρόλο των μεταφράσεων του Smith σε άλλες γλώσσες, για τον ρόλο των διδακτικών εγχειριδίων και για τη ζωντανή παράδοση του Smith ακόμα και μετά την έλευση του μαρτζιναλισμού. Πραγματικά αν είχα προλάβει να ενσωματώσω τις παρατηρήσεις του θα είχα ένα καλύτερο κείμενο. Λυπάμαι που δεν μπόρεσα να το πράξω. Τους ευχαριστώ και τους δύο θερμά.

ιδεών του Smith σε διάφορες χώρες βρίσκεται σε πολύ υψηλό επίπεδο (Mizuta & Sugiyama 1993, Lai 2000, Tribe & Mizuta 2002). Γνωρίζουμε ότι τα έργα του Smith μεταφράζονταν στις βασικές ευρωπαϊκές γλώσσες μέσα σε λίγα χρόνια από την πρωτότυπη δημοσίευσή τους. Στην Ελλάδα όμως, η υποδοχή των ιδεών του Smith διαφέρει σημαντικά από εκείνη στις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες. Η Ελλάδα δημιουργήθηκε ως ανεξάρτητο κράτος μόλις το 1830, πάνω από μισό αιώνα μετά την πρώτη έκδοση του *Πλούτου των Εθνών* του Adam Smith, το 1776 (Smith 1776)². Πράγματι, πριν από την ελληνική ανεξαρτησία ο *Πλούτος των Εθνών* είχε ήδη μεταφραστεί στα γερμανικά, στα γαλλικά, στα δανικά, στα ιταλικά, στα ολλανδικά, στα ισπανικά, στα σουηδικά, στα ρώσικα, στα πορτογαλικά και στα πολωνικά (Tribe & Mizuta 2002). Όταν ήρθε η ανεξαρτησία, η πρώτη στήλη ανάγκη δεν ήταν η θεραπεία της θεωρίας. Αυτό ήταν μια πολυτέλεια που, σε μικρό βαθμό, είχε πριν την ανεξαρτησία η ελλινόφωνη διανοήση της διασποράς (Κιτρομυλίδης 1996). Οι νέες συνθήκες απαιτούσαν να εκπαιδευθούν οι λιγοστοί μορφωμένοι πολίτες που έμελλαν να στελεχώσουν το νεοσύστατο κράτος με κάποιες, στοιχειώδεις έστω, γνώσεις πολιτικής οικονομίας. Όσοι ήταν αρκετά λόγιοι και γνώριζαν καλά μια ξένη γλώσσα, συνήθως τη γαλλική, και έκριναν ότι μπορούσαν να βοηθήσουν τη νέα Ελλάδα μεταφράζοντας έργα οικονομικού περιεχομένου δεν στράφηκαν στον Smith, τον θεμελιωτή της επιστήμης, αλλά στα πιο πρόσφατα «σύγχρονα» και «χρήσιμα» έργα, που θα είχαν πρακτικό, και όχι θεωρητικό, ενδιαφέρον. Τα «σύγχρονα» αυτά βιβλία ήταν εκείνα της γαλλικής φιλελεύθερης σχολής με προεξάρχοντα εκπρόσωπο τον φιλέλληνα Jean-Baptiste Say (1767-1832)

2. Εφεξής οι αναφορές στο έργο του Adam Smith θα γίνονται από την έκδοση των έργων του το 1976 από το Oxford University Press, γνωστή και ως *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, σε επτά τίτλους και οκτώ τόμους με General editors της σειράς τους R. H. Campbell, D. D. Raphael, και A. S. Skinner. Θα χρησιμοποιούνται οι καθιερωμένες συντομογραφίες: *TMS* για τη *Θεωρία Ηθικών Συναισθημάτων* (*Theory of Moral Sentiments*), *WN* για τον *Πλούτο των Εθνών* (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*) και *LJ* για τις *Διαλέξεις για την Φιλοσοφία του Δικαίου* (*Lectures on Jurisprudence*). Έτσι θα αναφέρεται Smith (1976 [*TMS*]), Smith (1976 [*WN*]), Smith (1978 [*LJ*]) ή απλώς *TMS*, *WN*, *LJ*. Βλ. Βιβλιογραφία. Η παράθεση θα είναι σε βιβλίο, κεφάλαιο, τμήμα, παράγραφο, ενίοτε και σε σελίδες. Π.χ., *WN* I.xi.p.10 δηλοί *Wealth of Nations* πρώτο βιβλίο, ενδέκατο κεφάλαιο, τμήμα p, παράγραφος 10. Η *Glasgow Edition* έχει επανεκδοθεί το 1987 σε χαρτόδετους τόμους και προσιτή τιμή από τον αμερικανικό εκδοτικό οίκο Liberty Fund (Indianapolis, Indiana).

που τον θεωρούσαν τον καλύτερο εκφραστή της νέας επιστήμης, πνευματικά ίσο, αλλά πρακτικά καλύτερο και πλέον συστηματικό από τον Smith. Οι μεταφραστές του «Σαίη» ή «Σαή» και των οικονομολόγων της σχολής του το καθιστούν σαφές στους προλόγους των μεταφράσεών τους³.

Η διάδοση των οικονομικών ιδεών, και όχι μόνον αυτών του Adam Smith, ήρθε αργά στην Ελλάδα και στην ελληνόφωνη γραμματεία της διασποράς. Δεν θα μπορούσε να υπάρξει οικονομική σκέψη στην Ελλάδα στα τέλη του 18ου αιώνα, όπως υπήρξε, για παράδειγμα, στην Πορτογαλία (Cardoso 1990). Αν είναι να αναζητήσουμε παράλληλες οδούς σε αυτή την αργοπορημένη διάδοση, θα πρέπει να ανατρέξουμε στην πορεία των οικονομικών ιδεών στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (Psalidopoulos & Theocarakis 2011). Οικονομικά θέματα στην ελληνόφωνη γραμματεία στην περίοδο πριν την ανεξαρτησία, και ειδικότερα κατά την Ενετοκρατία και την Τουρκοκρατία, αποτελούσαν το αντικείμενο εμπορικών εγχειριδίων και εγκυκλοπαιδειών που ασχολούνταν με πρακτικά ζητήματα (Σκλαβενίτης 1990). Οι Έλληνες διανοούμενοι της περιόδου ενδιαφέρονταν να μεταδώσουν δυτικές ιδέες στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα μέσα από μεταφράσεις, μια διαδικασία που ο Αδαμάντιος Κοραΐς (1748-1833) –η σημαντικότερη μορφή του νεοελληνικού διαφωτισμού– περιγράφει

3. Ο Say δεν «ξεπέρασε» τον Smith. Όταν έγραφε ο Smith, οι μερκαντιλιστικές πολιτικές και οι μονοπωλιακές πρακτικές ήταν ευρύτατα διαδεδομένες, ενώ την εποχή του Say και των φιλελεύθερων επιγόνων του η οικονομία είχε αλλάξει. Ο Smith μαχόταν για μια ελεύθερη οικονομία, ο Say και οι επίγονοί του ήταν απολογητές της. Στο Ηνωμένο Βασίλειο τον Smith συνέχισε η κλασική σχολή με τον Ricardo και τον Malthus, ενώ στη Γαλλία και στην υπόλοιπη Ευρώπη, με εξαίρεση τη γερμανόφωνη, επικρατούσε η Σχολή του Say. Ο Say δεν αποδέχτηκε ποτέ την εργασιακή θεωρία της αξίας και την αντικατέστησε με μια αναλυτικά κενή θεωρία, όπου η χρησιμότητα έπαιξε ρόλο στον προσδιορισμό των τιμών, ενώ προχώρησε στη διάκριση μεταξύ τριών *συντελεστών* παραγωγής (γη, εργασία, κεφάλαιο). Ο Smith, αντίθετα, δεν αναφερόταν σε συντελεστές παραγωγής, αλλά σε τάξεις οι οποίες είχαν αξίωση στη διανομή του συνολικού προϊόντος (γαιοκτήμονες, εργάτες, επιχειρηματίες). Τα βιβλία του Say, κυρίως η *Πραγματεία Πολιτικής Οικονομίας* (Say 1803), είχαν τεράστια απήχηση, και ο ίδιος είχε μεταφραστεί σε περισσότερες γλώσσες από οποιονδήποτε άλλον οικονομολόγο της εποχής του. Ήταν βιβλία συστηματικά –μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως εγχειρίδια– και εξυμνούσαν την ελευθερία του εμπορίου. Χρειάστηκε ωστόσο να περάσει ένας σχεδόν αιώνας μετά τον *Πλούτο των Εθνών*, ώστε να εμφανιστεί, με την οριακή (marginalist) «επανάσταση» τη δεκαετία του 1870, μια θεωρία της αξίας αντίπαλη εκείνης της κλασικής σχολής, με αναλυτικό –αν και εμπειρικά μη διερευνησιμο– περιεχόμενο. Για την αναλυτική αλλαγή στην έννοια της εργασίας στην οικονομική επιστήμη, βλ. Theocarakis (2010). Για τον ρόλο του Say στην ηπειρωτική Ευρώπη, βλ. Tribe (2003).

ως «μετακένωση» (Παπαδερός 2010)⁴. Στο πλαίσιο αυτό, ένας μικρός αριθμός μεταφράσεων στα ελληνικά φιλοσοφικών έργων του ευρωπαϊκού διαφωτισμού εκδόθηκε από Έλληνες της διασποράς στη Βιέννη, το Παρίσι, τη Βενετία και το Ιάσιο στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα⁵. Η πολιτική οικονομία έπρεπε να περιμένει τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους. Αλλά και τότε η μετακένωση δεν ξεκίνησε με τον Smith.

Οι πρώτες μεταφράσεις οικονομικών έργων στα ελληνικά ξεκίνησαν με τον Jean-Baptiste Say (1828) και τον Joseph Droz (1833). Αφιερωμένες στον Καποδίστρια και στον Όθωνα αντίστοιχα, στόχευαν να εφοδιάσουν με τις γνώσεις της νέας, αν και ατελούς, επιστήμης της πολιτικής οικονομίας εκείνους που θα στελέχωναν τη διοίκηση της νέας Ελλάδας.⁶ Ο Smith δεν ήταν κατάλληλος για τον σκοπό αυτόν. Αλλά και ο ρυθμός των μεταφράσεων οικονομικών κειμένων δεν διατηρήθηκε. Μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα η παραγωγή των μεταφράσεων οικονομικών έργων ήταν πενιχρή και η ποιότητα των μεταφρασμένων έργων εξαιρετικά άνηση (Ψαλιδόπουλος 1988). Κανένας από τους μείζονες κλασικούς συγγραφείς δεν μεταφράστηκε στα ελληνικά τον 19ο αιώνα. Ο Ricardo μεταφράστηκε μόλις το 1938, ο Malthus και ο Quesnay το 1940, ενώ η πρώτη απόπειρα μερικής μετάφρασης του Smith έγινε το 1935. Ο Marx, ο οποίος αποτελούσε εξαίρεση, για πολιτικούς λόγους, μεταφράστηκε το 1908 (το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*), ενώ η πρώτη ατελής μετάφραση του *Κεφαλαίου* επιχειρήθηκε το 1927. Και μόνον το 1948 έχουμε σε μορφή βιβλίου την πρώτη συνεπτυγμένη μετάφραση του *Πλούτου των Εθνών*.

4. Αναφορικά με τον νεοελληνικό διαφωτισμό, το ερευνητικό πρόγραμμα του καθηγητή Πασχάλη Μ. Κιτρομυλίδη, ξεκινώντας από τη διδακτορική του διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Harvard, το 1978, παραμένει αζεπέραστο. Βλ. Κιτρομυλίδης (1996), Κιτρομυλίδης (2013).

5. Locke (1796), Montesquieu (1795), Condillac (1801), Beccaria (1802), Fontenelle (1794), Genovesi (1806), Mably (1813) και Rousseau (1818). Βλ. Κιτρομυλίδης (1996) και Γεδεών (2010).

6. Πάντως και τότε υπήρχε δυσπιστία προς τους οικονομολόγους. Για παράδειγμα, στην ελληνική έκδοση των επιστολών του Ιωάννη Καποδίστρια υπάρχει η εξής φράση από μια επιστολή στον Ευνάρδο: «Ο άνθρωπος ον σε ζήτω πρέπει να ήναι διοικητικός τις, έχων πρακτικές γνώσεις περί διοργανώσεως και υπηρεσίας της οικονομίας. Ούτε δογματικόν θέλω, ούτε οικονομολόγον, αλλ' άνδρα εργατικόν» (Καποδίστριας 1843: 122, επιστολή 10/11/1830). Στο γαλλικό πρωτότυπο, ο αποδιδόμενος όρος είναι «*économome politique*». Για την αντιμετώπιση των οικονομολόγων τον 19ο αιώνα βλέπε την κωμωδία του Κ. Ι. Ράμφου «Το παπί του οικονομολόγου» (Ράμφος 1866, Psalidopoulos & Theocarakis 2015).

Η διάδοση των οικονομικών ιδεών του Adam Smith πέρασε κατ' ανάγκην μέσα από εκείνους που είχαν τη δυνατότητα να διαβάσουν το έργο του σε μια ευρωπαϊκή γλώσσα, κυρίως σε γαλλική μετάφραση, ή μέσα από όσους, φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών ή μη, διάβαζαν τα ελληνικά πανεπιστημιακά συγγράμματα που ανέπτυσαν –μέσα από τη δική τους σκοπιά– τις ιδέες του Σκώτου φιλόσοφου. Οι πανεπιστημιακοί οικονομολόγοι –συμπεριλαμβανομένων συνήθως και εκείνων που σπούδασαν στη Γερμανία– είχαν υιοθετήσει τις αρχές της γαλλικής φιλελεύθερης σχολής και ήταν μέσα από το πρίσμα της σχολής αυτής που ανέλυαν τον Smith. Όσοι αποφοίτησαν από τη Νομική Σχολή⁷ του Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο ιδρύθηκε το 1837 –το δεύτερο Πανεπιστήμιο στην ανεξάρτητη Ελλάδα δημιουργήθηκε μόλις το 1921– γνώρισαν τις οικονομικές ιδέες του Adam Smith μέσα από τις διαλέξεις των καθηγητών τους. Υπήρχε επίσης μια τρίτη τάξη ανθρώπων που ήταν εξοικειωμένοι με τις ιδέες του Smith: εκείνοι που είχαν τη δυνατότητα να σπουδάσουν στην Εσπερία, κυρίως στη Γαλλία και τη Γερμανία. Απέκτησαν τη γνώση των ιδεών του Smith από την ευρωπαϊκή πανεπιστημιακή κοινότητα, καθώς και από τον ευρωπαϊκό δημόσιο διάλογο, και τις μετέδωσαν όταν επέστρεψαν στην πατρίδα. Οι δημόσιες συζητήσεις στην Ελλάδα, ωστόσο, αφορούσαν κυρίως συγκεκριμένα θέματα οικονομικής πολιτικής και όχι συζητήσεις γύρω από τη θεωρία. Οι περισσότεροι συγγραφείς του 19ου αιώνα θεωρούσαν δεδομένο ότι ο οικονομικός φιλελευθερισμός ήταν καταρχήν ο καλύτερος τρόπος για την οικονομική ανάπτυξη (Ψαλιδόπουλος 1996, 2006). Έτσι, μια γαλλική φιλελεύθερη εκδοχή του Smith έγινε το κυρίαρχο πρότυπο στην Ελλάδα.

Στο υπόλοιπο κείμενο θα διερευνήσουμε την πορεία της ιδιότυπης μετακένωσης της οικονομικής θεωρίας του Adam Smith στην Ελλάδα. Αρχίζοντας από μια σύντομη περιγραφή των μεταφράσεων του έργου του μέχρι σήμερα, ώστε να έχουμε μια εικόνα της διάδοσης της θεωρίας του και να τοποθετήσουμε την ανά χείρας μετάφραση στο ιστορικό της πλαίσιο, θα προχωρήσουμε στην παράθεση των αναφορών στο έργο του κατά τον 19ο αιώνα, έτσι όπως (α) παρουσιάστηκαν από τους μεταφραστές οικονομικών

7. Θυμίζω ότι μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα δεν υπήρχε πτυχίο στις οικονομικές επιστήμες. Η οικονομική επιστήμη διδασκόταν συνήθως σε νομικές σχολές –όπως στο Πανεπιστήμιο Αθηνών– ή ως μέρος των λεγομένων «moral sciences», δηλ. των ηθικών ή κοινωνικών επιστημών, όπως στο Ηνωμένο Βασίλειο.

έργων, (β) αναλύθηκαν από τους πανεπιστημιακούς δασκάλους, και (γ) χρησιμοποιήθηκαν για την ανάπτυξη επιχειρημάτων από τους συμμετέχοντες στον πολιτικό διάλογο. Τέλος, θα αναφερθούμε στην ακαδημαϊκή αντιμετώπιση του Smith κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Μεταφράσεις έργων του Adam Smith στα ελληνικά

Μέχρι πριν από λίγα χρόνια, κανένα έργο του Smith δεν είχε μεταφραστεί πλήρως στα ελληνικά. Χρειάστηκε να περιμένουμε έως το 2012, πάνω δηλ. από δυόμισι αιώνες, για μια πλήρη μετάφραση της *Θεωρίας Ηθικών Συμπεριφορών* στα ελληνικά (Smith 1759, TMS, Smith 2012). Μέχρι τότε είχαμε μόνο μερικές, δηλ. όχι πλήρεις, μεταφράσεις έργων του Smith⁸. Τα πρώτα οκτώ κεφάλαια του Πρώτου Βιβλίου του *Πλούτου των Εθνών* δημοσιεύθηκαν το 1935 ως παράρτημα σε ένα τεύχος του μηνιαίου περιοδικού *Οικονομικός Χρόνος* με διευθυντή τον Βασίλειο Α. Αθανασόπουλο (Smith 1935)⁹. Ο μεταφραστής, Μάνος Δ. Βαταλάς, ήταν δημοσιογράφος, λόγιος και ένας από τους συνεργάτες της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*. Η πρώτη σοβαρή προσπάθεια να μεταφραστεί ο *Πλούτος των Εθνών* έγινε το 1948 από τον Δημήτριο Καλιτσουνάκη. Ο Καλιτσουνάκης¹⁰, καθηγητής στην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (ΑΣΟΕΕ, το σημερινό Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), υπήρξε σημαντική μορφή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα. Θα αναφερθούμε σε αυτόν εκτενέστερα παρακάτω. Το 1948 δημοσιεύει τη δική του έκδοση του *Πλούτου των Εθνών* σε ένα βιβλίο μικρού σχήματος (17,5x14 εκ.), 256 (+xvi) σελίδων από τις οποίες οι 168 είναι οι σελίδες του κειμένου του

8. Μια πρώτη καταλογογράφηση των μεταφράσεων έργων του Smith στα ελληνικά έγινε από τον Μιχάλη Ψαλιδόπουλο στο Tribe & Mizuta (2002: 381). Βλ. επίσης Ψαλιδόπουλος 1988.

9. Ο Καλιτσουνάκης αναφέρει (Smith 1948: 26) ότι «Το Περιοδικόν “Οικονομικός Χρόνος” Διευθ. Β. Αθανασόπουλος κατά το 1935 μετέφρασε μερικά κεφάλαια από το Α΄ βιβλίου του Σμιθ». Τη μετάφραση του Βαταλά δεν κατάφερα να την εντοπίσω. Ο Ψαλιδόπουλος ο οποίος είχε δει το τεύχος του περιοδικού με πληροφόρησε ότι, όταν επεχείρησε να το συμβουλευθεί εκ νέου, διαπίστωσε ότι κάποιος «αναγνώστης» είχε αφαιρέσει στο ενδιάμεσο τις σελίδες της μετάφρασης του Smith με ξυράφι!

10. Ο ίδιος συχνά γράφει το όνομά του και ως «Καλιτσουνάκης». Διατηρώ ενιαία ορθογραφία.

Smith (Smith 1948). Η εισαγωγή του Καλιτσουνάκη καταλαμβάνει 26 σελίδες και τα σχόλια μετά το κείμενο του Smith άλλες 55. Η σελίδα τίτλου δεν μας δίνει πληροφορίες για τον τόπο έκδοσης ή το όνομα του εκδότη, αλλά το εξώφυλλο αναφέρει «Εν Αθήναις / Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”». Στο εξώφυλλο, ο τίτλος είναι «Ο Πλούτος των Εθνών», ενώ η σελίδα τίτλου αποδίδει το «An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations» ως «Ερευναι περί της φύσεως & των αιτίων του πλούτου των εθνών». Στον πρόλόγο του («Αντί Προλόγου», σελ. i-viii), ο Καλιτσουνάκης περιγράφει τα προβλήματα της μετάφρασης των έργων των κλασικών οικονομολόγων στα ελληνικά. Ο ίδιος είχε υποδείξει στην Ακαδημία Αθηνών την ανάγκη για την κατάρτιση μιας βιβλιοθήκης των κλασικών κειμένων, αλλά η Ακαδημία αδιαφόρησε. Αποτάθηκε σε έναν εκδοτικό οίκο τον οποίον καθοδήγησε και για τον οποίον έγραψε και εισαγωγές των κλασικών κειμένων, «αλλά το εγχείρημα μετά μιαν ολιγόψυχον και ασυστηματοποίητον προσπάθειαν εγκατελείφθη» (Smith 1948: i). Πάντως, ο ίδιος με τους φοιτητές του και τους συνεργάτες του κατάφερε να εκδοθούν μεταφράσεις των David Ricardo (1938), François Quesnay (1940) και T. R. Malthus (1940)¹¹. Είχε προηγηθεί και μια μετάφραση ενός μικρού μέρους του *Principles of Economics* του Alfred Marshall στα ελληνικά (Marshall 1937).

Τώρα είχε έρθει η σειρά του δασκάλου να ασχοληθεί ο ίδιος με το οικονομικό έργο του ιδρυτή της πολιτικής οικονομίας. «Ολόκληρη η έκδοση από την ιδική μου μόνο προσπάθεια δεν θα ήταν δυνατόν να γίνη» (Smith 1948: vi) ομολογεί. «Τουλάχιστον τώρα», προσθέτει. Το βαρύ διδακτικό και ερευνητικό του έργο δεν θα του επέτρεπε. Ο ίδιος δικαιολογεί την επιλογή του για την «έκδοση κατ' εκλογήν του Σμιθ», επειδή πολλά τμήματα του Smith έχουν «επιστημονικά ξεπερασθεί (έγγειος πρόσοδος κ.λπ.)», ενώ άλλα, τα οποία ο Smith πραγματεύεται πολύ διεξοδικά «δεν παρουσιάζουν πλέον ένα καθολικώτερο διαφέρο». «Ετσι», συνεχίζει, «βλέπει το φως η έκδοση αυτή κατ' εκλογήν των σπουδαιότερων τμημάτων των πέντε βιβλίων, ιδίως των δύο πρώτων που αποτελούν την λεγομένην σήμερον θεωρητικόν

11. Ο Γ. Ζωιτόπουλος μεταφραστής του Quesnay γράφει στον Πρόλογο του ότι «Η προσπάθεια της “Οικονομικής και Κοινωνικής Εγκυκλοπαίδειας”, η οποία ήρchiεν εκδιδομένη κατ' Απρίλιον 1937, με τας “Αρχάς Πολιτικής Οικονομίας” του Marshal [sic], παρέμεινεν άνευ συνεχείας. Ομοίως η εις το περιοδικόν “Οικονομικός Χρόνος” (Σεπτέμβριος 1935) αρξαμένη μετάφρασις του “Πλούτου των Εθνών” του Άνταμ Σμιθ» (Quesnay 1940: κθ').

ή γενική Πολιτική Οικονομία. Εισ πολλά άλλα μέρη έπρεπε να αρκασθί κανείς μόνον εις περιλήψεις» (στο ίδιο).

Ο ίδιος χρησιμοποιεί εκτενώς τις περιλήψεις που έκανε στο περιθώριο της πλήρους έκδοσης του Smith ο Edwin Cannan το 1904¹² (Smith 1904), καθώς και τα σχόλια του τελευταίου. Χρησιμοποιεί επίσης τη γερμανική μετάφραση του Max Stirner την οποία θεωρεί ως την καλύτερη, καθώς και τις συνεπτυγμένες εκδόσεις του *Πλούτου των Εθνών* των Ignaz Jastrow και Friedrich Bülow, ιδίως δε τα σχόλια του τελευταίου¹³. Άρα λοιπόν το κείμενο που εκδίδει ο Καλιτσουνάκης αποτελεί ένα συμπίλημα του πρωτότυπου κειμένου του Adam Smith –κυρίως τα δυο πρώτα βιβλία– και περιλήψεων, κυρίως εκείνων του Cannan. Ο Καλιτσουνάκης γράφει για την έκ-

12. Ο Edwin Cannan (1861-1935) ήταν καθηγητής στο London School of Economics (LSE) από το 1895 έως το 1926 και διετέλεσε πρόεδρος της Σχολής από το 1907 και μετά. Η έκδοση του Cannan βασισμένη στην 5η έκδοση του *Πλούτου των Εθνών* συνέκρινε όλες τις προηγούμενες εκδόσεις και δημιούργησε ένα νέο διορθωμένο κείμενο. Το νέο κείμενο μαζί με τον πρόλογο, τις περιλήψεις κάθε παραγράφου στο περιθώριο του κειμένου, ένα εκτενέστατο ευρετήριο και, ιδίως, τα σχόλια του, έκαναν την έκδοση του Cannan να αποτελεί την κλασική έκδοση του *Πλούτου των Εθνών* και τη βάση όλων των μετέπειτα μεταφράσεων μέχρι το 1976, οπότε δημοσιεύθηκε η έκδοση της Γλασκώβης (Smith 1976 [WM]), η οποία βασίστηκε σε πολλά από τα σχόλια του και διατήρησε το εξαιρετικό ευρετήριο. Η έκδοση του Cannan είναι διαθέσιμη online από τη *Library of Economics and Liberty* στην ηλεκτρονική διεύθυνση <<http://www.econlib.org/library/Smith/smWN.html>>. Το 1976 για τα 200 χρόνια του *Πλούτου των Εθνών* επανεκδόθηκε η έκδοση του Cannan από το Πανεπιστήμιο του Chicago, με πρόλογο του George J. Stigler (Smith 1976/1904).

13. Παρόλον ότι ο Καλιτσουνάκης στο τέλος της Εισαγωγής του αναφέρει βιβλιογραφικά μόνον την έκδοση του Cannan, η μετάφραση του Max Stirner –ψευδώνυμο του Johann Kaspar Schmidt (1806-1856)– είναι εκείνη του 1846/7 (Smith 1846/7) σε 4 τόμους και η οποία αποτέλεσε τη βάση για μεταγενέστερες μεταφράσεις στα γερμανικά. Ο Stirner συνθέτει σημειώσεις και σχόλια από τους Garnier, Buchanan, Blanqui και McCulloch, που πρέπει να φάνηκαν χρήσιμα στον Καλιτσουνάκη. Η μετάφραση του Stirner χρησιμοποιήθηκε αργότερα από τον Ignaz Jastrow για μια έκδοση τσέπης «κατ' εκλογήν» του *Πλούτου των Εθνών*, ως τρίτος τόμος στη σειρά που επιμελείτο *Textbücher zu Studien über Wirtschaft und Staat* (βλ. Smith 1913). Η τελευταία (5η αναθεωρημένη) έκδοση ήταν το 1933 την οποία και πιθανόν να συμβουλευθήκε ο Καλιτσουνάκης. Η έκδοση –επίσης τσέπης– του Friedrich Bülow (Smith 1933) ήταν δραστικά συνεπτυγμένη με μετάφραση και σχόλια του ίδιου, τα οποία εκτιμά δεόντως ο Καλιτσουνάκης. Ο Bülow θεωρεί ότι «δεν πρέπει να περιμένουμε από τον σύγχρονο αναγνώστη να διεξέλθει και τα πέντε βιβλία του έργου του Adam Smith» (Smith 1933: III). Από όλες τις εκδόσεις που συμβουλευθήκε ο Καλιτσουνάκης, η δική του έκδοση ακολουθεί πιστά τη μορφή της έκδοσης του Bülow. Για την υποδοχή του Smith στη Γερμανία βλ. Tribe. 2002).

δοσή του: «Μένει λοιπόν να ίδωμεν αν ο τρόπος της εκδόσεώς του ήτο ο επιτυχέστερος».

Η έκδοση του 1948 αποτέλεσε τη βάση δύο άλλων εκδόσεων του Smith (Smith 1991, 1999). Το 1991 ο εκδοτικός οίκος «Ελληνική Ευρωεκδοτική» επανεκδίδει την έκδοση του Καλιτσουνάκη με την εξής σημείωση: «Η πρώτη έκδοση του έργου του Άνταμ Σμιθ στην Ελλάδα έγινε σε μετάφραση και επιμέλεια του αιμνήστου καθηγητού ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ. Το παρόν βιβλίο αποτελεί ανατύπωση και συμπλήρωση της πρώτης εκδόσεως σε σύγχρονη γλώσσα». Ο οίκος ευχαριστεί τον κ. Εμμανουήλ Καλιτσουνάκη (γιο του καθηγητή) «για την ευγενή παραχώρηση του δικαιώματος μεταγλώττισης αυτού του μνημειώδους κειμένου, που αποτελεί και την πεμπτουσία του έργου του Άνταμ Σμιθ». Η συμπλήρωση συνίσταται σε έναν νέο πρόλογο από τον Πέτρο Γέμτο, καθηγητή του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ), πρύτανη τότε, του Πανεπιστημίου. Ο πρόλογος του Καλιτσουνάκη, που εξηγεί πώς προέκυψε η έκδοση, έχει αφαιρεθεί, η αρχική εισαγωγή έχει επίσης περικοπεί, ενώ έχουν εξαφανισθεί τα σχόλια στο τέλος. Η έκδοση δεν αναφέρει ποιος έκανε τη «μεταγλώττιση» από την απλή καθαρεύουσα του Καλιτσουνάκη σε μια ρέουσα δημοτική, αλλά στην πραγματικότητα ο «μεταγλωττιστής» παρέδωσε ένα σαφώς καλύτερο και πλέον ευανάγνωστο κείμενο από το αρχικό. Σε μεγάλο βαθμό αποτελεί νέα μετάφραση. Υποψιάζομαι ότι η χρονική συγκυρία της μετάφρασης σχετίζεται με την εκλογή της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Μητσοτάκη το 1990, όπως το Adam Smith Institute απετέλεσε ένα από τα think tanks της κυβέρνησης Thatcher στο Ηνωμένο Βασίλειο τη δεκαετία του 1980. Το βιβλίο έχει στο εξώφυλλο τη μοναδική από φυσικού προσωπογραφία του Smith, το glass paste medallion του James Tassie. Η ίδια έκδοση ανατυπώνεται το 1991 από τις εκδόσεις Παπαζήση. Πριν από τη σελίδα τίτλου υπάρχει η σημείωση της Ελληνικής Ευρωεκδοτικής και μια άλλη σημείωση σε άλλη σελίδα, όπου ο εκδότης Βίκτωρ Α. Παπαζήσης ευχαριστεί τον κ. Γιώργο Βουκελάτο από την Ελληνική Ευρωεκδοτική που τους παραχώρησε το δικαίωμα της επανέκδοσης. Ο Παπαζήσης σημειώνει ότι με «το βιβλίο αυτό οι Εκδόσεις Παπαζήση συνεχίζουν την προσπάθεια του ιδρυτή τους Αργύρη Παπαζήση που ξεκίνησε το 1940 με την έκδοση της σειράς “Βιβλιοθήκη Κλασικών και Νέων Οικονομολόγων” υπό την εποπτεία του αιμνήστου Δημ. Καλιτσουνάκη». Πράγματι, ο Αργύρης Παπαζήσης είχε εκδώσει τον Quesnay (1940) και τον

Malthus (1940) στη σειρά αυτή, ενώ, από τη δεκαετία του 2000 και μετά, η σειρά συνεχίστηκε υπό την επιμέλεια του Μιχάλη Ψαλιδόπουλου, καθηγητή ιστορίας οικονομικών θεωριών του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών στο ΕΚΠΑ, εκδίδοντας έργα των David Ricardo, John Maynard Keynes, Joseph A. Schumpeter και Adam Smith (2012, βλ. παρακάτω). Με εξαίρεση τη σημείωση του Β. Παπαζήση, τα δύο βιβλία του 1990 και του 1991 είναι πανομοιότυπα.

Έχουμε επίσης κάποιες μεταφράσεις τμημάτων του έργου του Smith. Το 1985 ο Ρηγίνος Δ. Θεοχάρης (γ. 1929), ο πρώτος Υπουργός Οικονομικών της Κυπριακής Δημοκρατίας (1959-1962), καθηγητής της ιστορίας κοινωνικών και οικονομικών θεωριών στην ΑΣΟΕΕ, ο οποίος είχε κάνει το διδακτορικό του στο LSE με τον Lionel Robbins, δημοσίευσε μια σχολιασμένη ανθολογία οικονομικών κειμένων στον εκδοτικό οίκο Παπαζήση με τίτλο «Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψευς από τους αρχαίους Έλληνες στους κλασικούς» (Θεοχάρης 1985). Ο Θεοχάρης μεταφράζει 63 σελίδες από τον *Πλούτο των Εθνών*, κυρίως από το πρώτο βιβλίο. Το 1992 ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης, καθηγητής πολιτικής φιλοσοφίας στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του ΕΚΠΑ, και ο Μανόλης Αγγελίδης, καθηγητής πολιτικής θεωρίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, δημοσιεύουν μια ανθολογία κειμένων πολιτικής οικονομίας και πολιτικής θεωρίας (Αγγελίδης & Ψυχοπαίδης 1992). Στην ανθολογία αυτή μεταφράζονται για πρώτη φορά στα ελληνικά αποσπάσματα από τη *Θεωρία Ηθικών Συναισθημάτων* του Smith, καθώς και αποσπάσματα από τον *Πλούτο των Εθνών*.

Η πρώτη πλήρης μετάφραση των δύο πρώτων βιβλίων του *Πλούτου των Εθνών* δημοσιεύθηκε το 2000 από τις εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα και της οποίας συμπληρωμένη ανατύπωση αποτελεί το ανά χείρας βιβλίο. Μετάφραστής ήταν ο Χρήστος Βαλλιάνος, ενώ την επιστημονική επιμέλεια της μετάφρασης είχε ο Γιάννης Μηλιός, καθηγητής πολιτικής οικονομίας και ιστορίας των οικονομικών θεωριών στον Τομέα Ανθρωπιστικών Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου της Σχολής Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Ο Μηλιός έγραψε και την εισαγωγή για τη θεωρία της αξίας του Smith (Smith 2000: 11-23).

Το 2008, ο Διονύσιος Δρόσος, αναπληρωτής τότε καθηγητής φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής

Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων¹⁴, δημοσιεύει αποσπάσματα της *Θεωρίας Ηθικών Συναισθημάτων* του Smith σε έναν τόμο που επιμελήθηκε με μεταφρασμένα αποσπάσματα από Βρετανούς ηθικούς φιλόσοφους του 17ου και 18ου αιώνα (Δρόσος 2008).

Στις 5 Νοεμβρίου 2009 η εφημερίδα *Το Ποντίκι* διανέμει σε προαιρετικό ένθετο το βιβλίο «Η αόρατος χείρ» σε μετάφραση Μάρκου Βουτσίνου, επιλογές από τον *Πλούτο των Εθνών* του Smith (Smith 2009), σε μικρό μέγεθος που αριθμεί 107 σελίδες. Αποτελούσε τον αριθμό 7 της σειράς «Πρόσωπα και Ιδέες», την επιμέλεια της οποίας είχε ο Ξενοφών Μπρουντζάκης.¹⁵ Η έκδοση αποτελεί μετάφραση βιβλίου με τον ίδιο τίτλο (*The invisible hand*) των εκδόσεων Penguin στη σειρά «Great Ideas» (Smith 2008), το οποίο έχει μεταφραστεί στα πορτογαλικά, στα ισπανικά και στα σουηδικά. Περιλαμβάνει και μετάφραση τμημάτων από το Τέταρτο Βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών*. Η ελληνική έκδοση –υποψιάζομαι για λόγους οικονομίας– παραλείπει τις μισές σχεδόν σελίδες της αγγλικής έκδοσης, με αποτέλεσμα το χωρίο με το «αόρατο χέρι» [WN IV.ii.9], που υπάρχει στην εκλογή του Penguin, να λείπει από την ελληνική έκδοση, επιτείνοντας το «αόρατον της χειρός».

Το 2010 η εφημερίδα *Το Βήμα* στο κυριακάτικο φύλλο της διανέμει αντίτυπα από τίτλους της σειράς «Βιβλία που άλλαξαν τον κόσμο» που περιλάμβανε έργα των Keynes, Marx, Freud, Weber, Einstein κ.ά., σε επιμέλεια σειράς της Άννας Ασρινάκη. Ως μέρος της σειράς αυτής, διανέμεται ο *Πλούτος των Εθνών* ως προαιρετικό ένθετο, σε σκληρό εξώφυλλο, στο *Βήμα της Κυριακής* στις 14 Φεβρουαρίου 2010 σε 43.000 αντίτυπα, από τα 130.000 που πουλήθηκαν συνολικά (Smith 2010)¹⁶. Πρόκειται για τη μετάφραση των Βαλλιάνου-Μηλιού (Smith 2000), χωρίς την εισαγωγή του Μηλιού, με νέο πρόλογο, γραμμένο από τον Γιώργο Δουράκη, επίκουρο τότε καθηγητή του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Έκπληξη προκαλεί ότι δεν υπάρχει καμία αναφορά στο όνομα του Μηλιού, ο οποίος είχε την επιστημονική επιμέλεια της μετάφρασης.

Το 2010 ο Ηλίας Γεωργαντάς και ο Θανάσης Γκιούρας από το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης δημοσιεύουν στις εκδόσεις

14. Σήμερα καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

15. Ευχαριστώ τον κ. Μπρουντζάκη για τις πολύτιμες πληροφορίες του.

16. Ευχαριστώ τον Θάνο Μπάφα για την πληροφορία για τον αριθμό των αντιτύπων.

Σαββάλας/Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα μια ανθολογία μεταφρασμένων κειμένων με τίτλο *Πόλη, χώρος και εξουσία στη νεωτερικότητα* με δική τους μετάφραση, επιμέλεια και εισαγωγή (Γεωργαντάς & Γκιούρας 2010)¹⁷. Στην ανθολογία αυτή ο Ηλίας Γεωργαντάς μεταφράζει από την έκδοση του Cannan (Smith 1904) με δικά του σχόλια ολόκληρο το Τρίτο Βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών* (Γεωργαντάς & Γκιούρας 2010: 73-127). Όπως παρατηρούν οι επιμελητές στην εισαγωγή του τόμου: «Ενώ το έργο του Άνταμ Σμιθ χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα για τη νομιμοποίηση οικονομικών πολιτικών, οι οποίες ενίοτε πόρρω απείχαν από τις προθέσεις του Σκώτου συγγραφέα, ελάχιστη –και στην Ελλάδα μηδενική– αποδεικνύεται η ενασχόληση με εκείνη την πλευρά του έργου του η οποία αφορά την ιστορική ανασυγκρότηση της ανάπτυξης της αστικής κοινωνίας». Με το έργο αυτό έχουμε πλέον την πλήρη μετάφραση των τριών πρώτων βιβλίων του Smith στα ελληνικά¹⁸.

Ο Διονύσιος Δρόσος αναλαμβάνει να φέρει εις πέρας και την πρώτη πλήρη μετάφραση του έργου *Θεωρία Ηθικών Συναισθημάτων*, στα ελληνικά, στις εκδόσεις Παπαζήση με εκτενή εισαγωγή και σχόλια¹⁹. Το έργο εκδίδεται στη σειρά «Βιβλιοθήκη Κλασικών και Νέων Οικονομολόγων» την οποία επιμελείται ο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, ο οποίος έγραψε και τον πρόλογο (Smith 2012).

Πρώτες εμφανίσεις του Smith στα νέα ελληνικά

Η πρώτη αναφορά στον Smith στα νέα ελληνικά –από όσο μπόρεσα να εντοπίσω– γίνεται το 1804. Πρόκειται για μια αναφορά στη *Θεωρία Ηθικών Συναισθημάτων* και γίνεται στη μετάφραση του έργου του Ελβετο-ιταλού φιλοσόφου Francesco Soave (1743-1806) *Istituzioni di logica, metafisica, ed*

17. Αποτελεί, όπως και η ανθολογία του Δρόσου (2008), μέρος της σειράς «Κοινωνικές Επιστήμες» με επιμέλεια του Μιχάλη Σπουρδαλάκη, καθηγητή πολιτικής κοινωνιολογίας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ.

18. Έχουμε, δηλ., μεταφρασμένα τρία από τα πέντε βιβλία του *Πλούτου των Εθνών*. Σε αριθμό σελίδων, στην έκδοση της Γλασκώβης [WM] τα τρία πρώτα βιβλία καταλαμβάνουν 417 σελίδες από τις 947.

19. Βλ. εκτός από την εισαγωγή του Δρόσου στο Smith 2012 και το άρθρο του για την υποδοχή της ηθικής θεωρίας του Smith και της *Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων* στην Ελλάδα (Drosos 2014).

etica με τίτλο *Στοιχεία της λογικής, μεταφυσικής και ηθικής* από τον Γρηγόριο Κωνσταντά (1758-1844), λόγιο και ιεροδιάκονο, σημαντική προσωπικότητα του νεοελληνικού διαφωτισμού, γνωστό από τη *Γεωγραφία Νεωτερική*, την οποία δημοσίευσε με τον Δανιήλ Φιλιππίδη (π. 1750-1832)²⁰. Μεταφράζει ο Κωνσταντάς: «Περί της ηθικής συμπαθείας και αντιπαθείας έγραψαν πολλά και άλλοι πολλοί, και μάλιστα ο Σμιθ εις ένα βιβλίον γεγραμμένον επίτηδες» (Soave 1804, Δ: 192)²¹.

Ο Adam Smith συγκινεί τον νεοελληνικό διαφωτισμό περισσότερο ως ηθικός φιλόσοφος παρά ως οικονομολόγος. Για παράδειγμα, ο συντάκτης μιας βιβλιοκρισίας για τη μετάφραση του *Λόγου περί ανισότητας* του Jean-Jacques Rousseau από τον Σπυριδώνα Βαλέττα (με το ψευδώνυμο Δημήτριος Αριστομένης) στο περιοδικό *Λόγιος Ερμής*, «το επιφανέστερο όργανο έκφρασης του ελληνικού Διαφωτισμού» (Κιτρομηλίδης 1999: 463), παροτρύνει τους αναγνώστες του να διαβάσουν φιλοσοφικά συγγράμματα, όχι μόνο αυτά που «μας προσφέρει η πάτριος ημών Ελληνική παιδεία», αλλά και εκείνα των «νεωτέρων πεπαιδευμένων εθνών της Ευρώπης, και κατ' εξοχήν των Άγγλων και των Γάλλων». Συνεχίζει: «Αρκεί νομίζομεν να αναφέρωμεν ενταύθα τινάς των επισημωτέρων συγγραφέων εκ μεν των Άγγλων τον Λώκιον, Βερκέλειον (Berkeley), Ούμπν (Hume), Ρείδον (Reid), Βεάτιον (Beattie), *Σμίθην*, Στέβαρτον, Βλαίρον κ άλ.» (*Ερμής ο Λόγιος* 1819: 215, έμφαση δική μου)²².

20. *Γεωγραφία νεωτερική, ερανισθείσα από διαφόρους συγγραφείς παρά Δανιήλ ιερομονάχου και Γρηγορίου ιεροδιακόνου των Δημητριάων. Νυν πρώτον τύποις εκδοθείσα επιστάσια των ιδίων και φιλοτίμω χρηματική συνδρομή του εντιμοτάτου κυρίου Ίβου Δροσινού Χατζή Ίβου του εξ Αμπελακίων. Τόμος πρώτος περιέχων την Ευρωπέικη Τουρκία, Ιταλία, Σπάνια, Πορτογαλλία και Φράντζα. Εν Βιέννη παρά τω ευγενεί κυρίω Θωμά τω Τράππνερν 1791.* Ο Φιλιππίδης και ο Κωνσταντάς ήταν εξάδελφοι και Δημητριάδες, δηλ. από τις Μηλιές Πηλίου. Βλ. την εισαγωγή της Αικατερίνης Κουμαριανού στο Φιλιππίδης & Κωνσταντάς 1988, και Κιτρομηλίδης 1996.

21. Το 1798, η Sophie de Grouchy, χήρα του μαρκήσιου Condorcet μεταφράζει τη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* στα γαλλικά από την 7η έκδοση στην οποία προσθέτει και ένα δικό της δοκίμιο με τίτλο «Επιστολές περί συμπαθείας» (Smith 1798). Αυτή απέτελεσε την κλασική μετάφραση του Smith στα γαλλικά, παρότι είχαν προηγηθεί και άλλες. Η μετάφραση αυτή αναφέρεται στο *Γυναικολόγιον* του Ιωάννη Σταματέλου ως εξής: «Κονδορσέτη (Σοφία). Γυνή του διασήμε Κονδορσέτου, γεννηθείσα εις Παρισίους το 1758. Χρεωστούμεν εις αυτήν την μετάφρασιν της *Ιστορίας των ηθικών αισθημάτων* του Αδάμ Σμιθ, και των *Επιστολών περί συμπαθείας*. Απέθανεν το 1822» (Σταματέλος 1864: 62). Για την Sophie de Grouchy βλ. Tegos (2013).

22. Η αναφορά οφείλεται στο Κιτρομηλίδης (1999: 462).

Το 1818, ο δάσκαλος του γένους Κωνσταντίνος Μ. Κούμας (1777-1836), σχολάρχης τότε στο φιλολογικό γυμνάσιο της Σμύρνης, δημοσιεύει μια μετάφραση της *Σύνοψης της ιστορίας της φιλοσοφίας* του Γερμανού ιστορικού της φιλοσοφίας Wilhelm Gottlieb Tennemann (1761-1819) (Κούμας 1818, Tennemann 1816). Γράφει ο Κούμας:

Άδαμ Σμιθ, ο φίλος του Ούμου [Hume] (εγενν. 1723, απ. 1790), περιφημος διά το περί Δικαιώματος των εθνών [*sic*, αποδίδει το Nationalreichthum] σύγγραμμά του, εξέφερε την ηθικήν από συμπάθειαν, επειδή εγνώρισεν, ότι η ουσία της Ηθικής ενυπάρχει εις τας πράξεις, όσαι δύνανται να δικαιωθώσι γενικώς· διά της συμπαθείας εμβαίνομεν εις τον τόπον του άλλου, και κρίνομεν την ορθότητα των πράξεών του απαθώς, ουδέτεροι και ελεύθεροι από τους εκ του υποκειμένου προσδιορισμούς του· εκ δε των απαθών τούτων κρίσεων γεννώνται καθολικοί κανόνες της ηθικής χρήσιμοι διά τας ίδίας ημών πράξεις (Κούμας 1818: 255 §363, Tennemann 1816: 344 §363).

As σημειωθεί ότι ο Tennemann και ο Κούμας έχουν και σχετική βιβλιογραφία στα αγγλικά και σε γερμανική μετάφραση του *TMS* και του *WN*. Ο ίδιος ο Κούμας την ίδια χρονιά δημοσιεύει τον πρώτο τόμο –από τέσσερις συνολικά– από το *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (Κούμας 1818a), όπου αναφέρεται πρωτογενώς στον Smith. Όταν γράφει για την πρακτική φιλοσοφία στην Ευρώπη, απαριθμεί τους ηθικούς φιλοσόφους: «Eis την Αγγλίαν Ριχάρδος Κουμπερλάνδος (απ. 1719)· ο Κόμης Αντώνιος Σαφτεσβούριος, φίλος του Λωκκίου (αποθανών εις Νεάπολιν το 1713)· Φραγκίσκος Ουτεσών (απ. 1747)· Λόρδ Καίμης (αποθ. 1782). Δαυϊδ Ούμος, ο τούτου φίλος Αδάμ Σμιθ (απ. 1790)· και άλλοι περίφημοι άνδρες» (Κούμας 1818a: 23)²³. Παρακάτω γράφει για την εμπειρική ψυχολογία: «Πρώτος ο περικλής Βόλφιος έγγραψε συστηματικώς εμπειρικήν ψυχολογίαν. Μετά δε τούτον συνεισέφεραν πολλοί Γερμανοί [...] εις το να εκταθή και να διορθωθή η επιστήμη αύτη. Και εκ μεν των Άγγλων εκοπίασαν εις ταύτην την ύλην μετά Λώκιον ο Ούμος, και Αρτελείος [Hartley] και Σμιθ· εκ δε των Γάλλων, Κονδιλλάκιος [Condillac] και Ελβέτιος [Helvétius]» (Κούμας 1818a: 35). Οι αναφορές όμως εδώ είναι εγκυκλοπαιδικές και δεν φανερώνουν άμεση γνώση του έργου του Smith.

23. Πρόκειται φυσικά για τους Richard Cumberland, Anthony Ashley Cooper, 3rd Earl of Shaftesbury, John Locke, Francis Hutcheson, Lord Kames και David Hume.

Σε ό,τι αφορά το οικονομικό έργο του Smith, αυτό ακολούθησε τη μοίρα της μετακένωσης των οικονομικών ιδεών στην Ελλάδα. Τα πρώτα οικονομικά βιβλία στη νέα ελληνική γλώσσα ήταν εμπορικά εγχειρίδια ή βιβλία που αφορούσαν εμπορική αριθμητική (Σκλαβενίτης 1990). Κάποια ήταν μεταφράσεις έργων από άλλες γλώσσες, κυρίως από τα γερμανικά. Συνήθως, η χρηματοδότησή τους γινόταν από πλούσιους εμπόρους της διασποράς και τυπώνονταν σε εκδοτικούς οίκους των μεγάλων ευρωπαϊκών κέντρων στα οποία δραστηριοποιούνταν η ελληνική διασπορά, κυρίως το Παρίσι, τη Βενετία, τη Βιέννη και το Ιάσιο. Ένα από τα βιβλία αυτά είναι η *Ιστορίας του εμπορίου επιτομή* (Nowack 1809) που αποτελεί μετάφραση του έργου του Joseph Nowack *Grundriß der Handlungsgeschichte* (1799). Ο μεταφραστής του έργου, ο Χίος Κωνσταντίνος Κοκκινάκης (1781-1831), φίλος του Αδαμάντιου Κοραή, κατά τη μετάφραση του έργου παραλείπει την αναφορά που κάνει ο Nowack στον Smith²⁴.

Η πρώτη φορά που αναφέρεται ο *Πλούτος των Εθνών* στα ελληνικά βρίσκεται στην *Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια, Ερμής ο Κερδώς* του Νικόλαου Παπαδόπουλου (1769-1820), που εκδόθηκε στη Βενετία σε πέντε τόμους από το 1815 (Παπαδόπουλος 1815). Στην εγκυκλοπαίδεια αυτή έχουμε την πρώτη περιγραφή του καταμερισμού της εργασίας (της «πολυχειρίας», όπως αποδίδει ο Παπαδόπουλος τον όρο) στο εργοστάσιο καρφίτσων του Smith.

Διά να ευκολυνθούν αι τέχναι χρειάζεται πολυχειρία, καθώς ο Άγγλος Σμίθος πραγματικώς το αποδεικνύει εις την περί ζητήσεως του πλουτισμού των Εθνών πολυμαθή πραγματείαν του. Ένας βάνουσος επιμελούμενος εις το εργαστήριόν του μόλις εις μίαν ημέραν τελειώνει μίαν καρφοβελόνην· αλλ' όταν ήναι πολλοί εργάται εις το εργαστήριον ενός πλουσίου τεχνίτου, και ένας κάμνει το σύρμα, άλλος το ισάζει, άλλος το κόπτει, άλλος κάμνει την μύτην, άλλος χονδρύνει το μέρος, εις το οποίον βάλλεται το κεφάλι (το οποίον δουλεύεται από άλλους τρεις) ο έννατος τας λευκαίνει· ο δέκατος τας μετρά, και ο ενδέκατος τας καρφώνει εις το καρ-

24. Ο Nowack (1799: 98) αναφέρεται στον *Πλούτο των Εθνών (Untersuchung der Natur und Ursachen von National-Reichthümern)* του Smith σε παραπομπή στη συζήτηση του δημοσίου χρέους της Μεγάλης Βρετανίας. Ο μεταφραστής (Nowack 1809: 81) όχι μόνο παραλείπει την αναφορά, αλλά «αυξάνει» το χρέος της χώρας, από 300 εκατομμύρια λίρες που αναφέρει το πρωτότυπο, σε «400 μιλλιόνια Λιτρών Στερλινών». Θυμίζει λίγο τον «κλεπτομανή μεταφραστή» του Deszö Kosztolányi (2011).

τίον· τότε με αυτήν την πολυχειρίαν εις μίαν ημέραν κατασκευάζονται περί τας 48,000 αναλογούσας προς 4,000, και περισσοτέρας εις τον άνθρωπον. Το ίδιον ακολουθεί και εις όλας τας άλλας τέχνας· διά τούτο χρειάζονται προς ευδοκίμψιν συστήματα υποκείμενα εις ένα και τον αυτόν, έχοντα τρόπους διά να προβλέπη και την αναγκαίαν ύλην, και τας χρειώδεις μηχανάς, και πολλούς υπουργούς τεχνίτας να συνεργάζωνται, μοιράζοντες το εργόχειρόν των, και συναποτελούντες το όλον. Διά τούτο όσαι τέχναι δεν ημπορούσαν να διαιρεθούν εις την εργασίαν των, δεν αποτελούν εν ταυτώ πολλά είδη, και προβαίνουν με αργοπορίαν· όμοίως και όπου η μέθοδος αυτή δεν ενεργείται, η τέχνη δεν προκόπτει (Παπαδόπουλος 1815, Α: 131-132, αναφορά στο *WN I.i.3*).

Είναι σαφές ότι ο Παπαδόπουλος επιλέγει το παράδειγμα του Smith για να παρουσιάσει στον αναγνώστη του πρακτικά θέματα οργάνωσης της παραγωγής και όχι για να τον εισαγάγει σε μια θεωρητική συζήτηση για την παραγωγικότητα της εργασίας, του πλούτου των εθνών, δηλ. της οικονομικής ανάπτυξης, και τη σύνδεση του καταμερισμού της εργασίας με το μέγεθος της αγοράς. Χρησιμοποιεί μάλιστα το παράδειγμα για να δικαιολογήσει την ύπαρξη ενός αφεντικού, «χρειάζονται προς ευδοκίμψιν συστήματα υποκείμενα εις ένα και τον αυτόν», όπως χαρακτηριστικά γράφει. «What do bosses do?», θα αναρωτιώταν ο Stephen Marglin ενάμιση αιώνα αργότερα αναφερόμενος στον καταμερισμό της εργασίας και στο χωρίο του Smith (Marglin 1974).

Το 1817, στο Ιάσιο της Ρουμανίας εμφανίζεται μια ανώνυμη μετάφραση με τίτλο *Διδασκαλία εντελής συστηματική απάσης της Εμπορικής Επιστήμης, Προς Χρήσιν των Εμπόρων / Εξαιρέτως δε των Εμπορικών Σχολείων. Εκ του Γερμανικού πρωτοτύπου ερμηνευθείσα και τίσι προσθήκαις πλουτισθείσα* ([Büsch] 1817). Το γερμανικό πρωτότυπο, το οποίο δεν αναφέρεται από τον ανώνυμο μεταφραστή, είναι εκείνο του Johann Georg Büsch, *Vollständiges systematisches Lehrbuch der gesammten [sic] Handlungswissenschaft* (1801). Ο Πλούτος των Εθνών και ο Smith δεν αναφέρονται, αλλά το παράδειγμα του Smith αναγνωρίζεται άμεσα: «Η διανομή της εργασίας είναι εις τα τεχνουργεία πολλά ουσιώδης. [...] Διά να φέρωμεν εις τούτο εν παράδειγμα, ας λάβωμεν το τεχνουργείον των βελονών, εν ω εις άνθρωπος κόπτει το σύρμα πάντοτε εις ισομήκη τμήματα, άλλος οξύνει το κεκομμένον σύρμα, διά να ακονήση την χοντρήν άκραν διά το κομπίον, ο τρίτος βάλλει το κομπίον κ.τ.λ.» ([Büsch] 1817: § 21).

Στα έργα που αναφέραμε η πολιτική οικονομία είναι απύσχα. Η διάδοση των οικονομικών ιδεών θα γίνει με την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους και στις ιδέες αυτές επικρατεί η γαλλική φιλελεύθερη σχολή. Αυτό δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει. Ο πατέρας της σχολής, ο Jean-Baptiste Say, είχε τη φήμη του καλύτερου οικονομολόγου της εποχής του και ήταν ο πλέον μεταφρασμένος οικονομικός συγγραφέας στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα (Tribe 2003: 162). Στη Νοτιοανατολική Ευρώπη της περιόδου η τάση αυτή ήταν ακόμα πιο έντονη (Psalidoropoulos & Theocarakis 2011). Όταν ο Smith έκανε την εμφάνισή του τον 18ο αιώνα δεν υπήρχε εκείνη η νεοελληνική διάνοηση που θα έδειχνε ενδιαφέρον για τις ιδέες του. Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η γαλλική σχολή είχε επικρατήσει και ο Smith αναφερόταν μεν ως ο πατέρας της οικονομικής επιστήμης, αλλά οι πρόοδοι της επιστήμης την είχαν απογαλακτίσει από τον θεμελιωτή της. Οι πρώτες αναφορές στον Smith γίνονταν στο πλαίσιο των μεταφράσεων και των σχολίων των μεταφραστών έργων της γαλλικής σχολής, αρχής γενομένης από τον Jean-Baptiste Say.²⁵

Έτσι, ο Γεώργιος Χρυσιίδης (1799-1873), μεταφραστής του *Catéchisme d'économie politique* του Say στα ελληνικά ως «*Πολιτικής οικονομίας κατήχησις*» – του πρώτου βιβλίου πολιτικής οικονομίας που εκδόθηκε στο ελεύθερο ελληνικό κράτος (Say 1828) αναφέρει στον πρόλογό του ότι ο «Αδάμ Σμιθ Άγγλος προ τεσσαράκοντα περίπου χρόνων ελευθερώσας την επιστήμην ταύτην [δηλ., την πολιτική οικονομία] από το αλλόκοτον σύστη-

25. Ο Say ήταν γνωστός για τα φιλελληνικά του αισθήματα (Σκλαβενίτης 1994). Από τον Σκλαβενίτη μαθαίνουμε ότι ο Σπυρίδων Βαλέτας από το 1827 είχε ολοκληρώσει σε χειρόγραφο μια πλήρη μετάφραση της τέταρτης έκδοσης (Paris: Deterville, 1819) της *Traité d'économie politique* του Say, την οποία όμως δεν κατάφερε ποτέ να εκδώσει. Παραδόξως τον όρο «*économie politique*» του τίτλου δεν αποδίδει ως «πολιτική οικονομία», αλλά επινοεί τον όρο «πολιτισσονομία» δανεισμένο από τη λέξη «πολιτισσόνομος» που απαντάται στον Αισχύλο (*Χοηφόροι* 864, *Πέρσαι* 853). Ο Βαλέτας στον πρόλογό του αναφέρεται στην «περίνοια» του Smith και στο ότι «Ανδρες σοφοί εσπούδασαν επιμελώς, ούτω θεωρούντες τον πλούτον της κοινωνίας [...] και τέλος κατέστησαν νέαν επιστήμην, θεμελιουμένην, εις βεβαίας αρχάς, την λεγομένην κατ' αυτούς *Πολιτικὴν Οικονομίαν*. Των σοφών τούτων ανδρών, έξοχοι γνωρίζονται Αδάμ Σμιθ βρετανός, και Ιωάννης Βαπτιστής Σαίς, γάλλος του γένους» (Παράρτημα στο Σκλαβενίτης 1994: 143). Θεωρεί όμως ότι ο σοφός Σαίς διόρθωσε τα σφάλματα του Smith. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι το αναγνωστικό κοινό δεν ήταν ώριμο για ένα επιστημονικό έργο και αρκετίσκει στην εκλαϊκευμένη εκδοχή του Say (1828). Η *Κατήχησις* του Say ήταν από τα περισσότερα μεταφρασμένα κείμενα στον 19ο αιώνα, ειδικά στα Βαλκάνια (βλ. Psalidoropoulos & Theocarakis 2011).

μα των Οικονομολόγων²⁶ Γάλλων [δηλ. των Φυσιοκρατών], ενεκατέστησε τας αληθείς αυτής αρχάς, και εμπορεί δικαίως να ονομασθή διά τούτο πατήρ της Οικονομίας. Μετά ταύτα αι πρόδοί της ευκολύνθησαν, και γιγα- ντιαίως ήδη προβαίνει εις την τελειοποίησίν της».

Ο Αναστάσιος Πολυζωίδης (1802-1873), πολιτικός και δικαστής, γνωστός από τη στάση του στη δίκη του Κολοκοτρώνη, μεταφράζει το 1833 την *Πολιτική Οικονομία* του Joseph Droz (1829, 1833). Ενώ ο Droz (1829: x) απαξιώνει μετ' επαίνων τον Smith, ο Πολυζωίδης στην εισαγωγή του εκφράζει τον θαυμασμό του γράφοντας ότι «ο εκ Σκωτίας Αδάμ Σμιθ την αφορμήν λαβών επροχώρησεν εις την έρευναν των κοινωνικών συμφερόντων με βήμα σταθερώτερον, και εξέθεσε εις φως εν έτει 1776 το αθάνατον Σύγγραμμά του περί Πλούτου των Εθνών (Wealth of Nations). Εναντίον δε της δόξης των Γάλλων Οικονομολόγων, ο Σμιθ υπέθεσεν ότι μόνη η ανθρωπίνη Εργασία συνιστά του Πλούτου την πηγήν» (Droz 1833: in'). Ο Πολυζωίδης συντάσσεται με τη γαλλική σχολή η οποία θεωρεί ότι, όχι μόνο η εργασία, αλλά και η «Φύσις» αποτελεί πηγή πλούτου. Τελικά όμως αποφαινεται ότι

Μ' όλας όμως τας παρά πάντων ωμολογημένας ελλείψεις του Σμιθ, αυτόν δικαίως αναγνωρίζουσι την σήμερον όλοι ως αληθή θεμελιωτήν του νέου συστήματος της επιστήμης του πλούτου. Το Σύγγραμμά του, πολύ μακράν του να είναι τέλειον κατά πάντα και μεθοδικώς διατεταγμένον, περιέχει πολύ πλειοτέρας αληθείας παρ' όσας πας άλλος Συγγραφεύς έδωκε προ αυτού· καθ'όλας δε τας όψεις θεωρούμενον συνεισέφερε μεγάλως εις την ανάπτυξιν της οικονομικής επιστήμης, και έτι πλέον εις την ρύθμισιν της πολιτικής διαγωγής των

26. Πιθανόν αυτή να είναι και η πρώτη αναφορά στη λέξη «οικονομολόγος» στα ελληνικά. Ο Στέφανος Κουμανούδης στη *Συναγωγή Νέων Λέξεων* (1900), εντοπίζει την πρώτη εμφάνισή της το 1839 στον *Περιπλανώμενο* του Αλεξάνδρου Σούτσου. Πράγματι ο Σούτσος (1839: 45) διακωμωδεί έναν σύμβουλο του Όθωνα, τον Maximilian Frey («Φραίνς»), λέγοντας ότι «Το Άγιον Πνεύμα κατέβη εν είδει λευκής περιστεράς, και τον πυλόγησεν Οικονομολογώτατον των Οικονομολόγων». Ο Χρυσπίδης εδώ, και ο Πολυζωίδης, αργότερα, στη μετάφραση του Droz (1833: in'), με το «οικονομολόγος» αναφέρονται στους Γάλλους Φυσιοκράτες που αυτοαποκαλούνταν «les économiistes». Ήδη από τη δεκαετία του 1840, η λέξη αρχίζει να ερανίζεται και στα λεξικά, π.χ., στο *Λεξικόν Ελληνικόν και Γαλλικόν* του Σκαρλάτου Βυζαντίου (1846) στο γαλλοελληνικό μέρος αποδίδοντας το «économiiste», και στο *Λεξικόν Αγγλοελληνικόν* του Γεωργίου Πολυμέρη (1854) όπου η λέξη «steward» αποδίδεται μεταξύ άλλων και ως «πολιτ. οικονολόγος».

εθνών, όθεν και πρέπει να λάβη την πρώτην τάξιν μεταξύ εκείνων, τα οποία συνήργησαν να απελευθερώσουν από τας προλήψεις, να φωτίσουν και να πλουτίσουν το ανθρώπινον γένος (Droz 1833: κ').

Ο Πολυζωίδης προσθέτει αρκετές σημειώσεις στον Droz καθώς και τρία επιπλέον κεφάλαια: «Περί αποικιών», «Περί χρεολυτικού ταμείου» και «Περί προϋπολογισμού». Εκπαιδεύει τους αναγνώστες του στη θεωρία του Smith για τον καταμερισμό της εργασίας («διαίρεσιν των έργων») και παραθέτει επιδοκιμαστικά τον Smith (*WN* IV.vii) σχετικά με το ζήτημα της ελευθερίας του εμπορίου (Droz 1833: 110 σημ. *)²⁷.

Άλλες μεταφράσεις οικονομικών έργων τον 19ο αιώνα δεν συνεισέφεραν πολλά στη διάδοση των οικονομικών ιδεών. Ήταν εξάλλου ευάριθμες (Ψαλιδόπουλος 1988, Καλιτσουνάκης 1929: 223, σημ. 1). Εκτός από εξόχως εκλαϊκευμένα εγχειρίδια, έχουμε τις μεταφράσεις, κυρίως από τα γαλλικά, των Joseph Garnier (1869, 1887), Paul Leroy-Beaulieu (1889), Millicent Garrett-Fawcett (1881) και Emile Laveleye (1894) (Psalidopoulos & Theocarakis 2011). Ο Έλληνας αναγνώστης μπορούσε να πληροφορηθεί για τον Smith από τις μεταφράσεις αυτές –υπό το πρίσμα της φιλελεύθερης σχολής– κυρίως σε ό,τι αφορά τις θεωρίες για τον καταμερισμό της εργασίας, τις αρχές της φορολογίας, τις διαφορές των μισθών και κυρίως την αρχή της ελευθερίας της αγοράς.

Οι πανεπιστημιακοί οικονομολόγοι του 19ου αιώνα για τον Smith

Η διάδοση των οικονομικών ιδεών του Smith στην Ελλάδα του 19ου αιώνα έγινε κυρίως μέσα από τη διδασκαλία των υφηγητών και των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών υπήρξε το μοναδικό πεδίο εκπαίδευσης όσων επρόκειτο να εισέλθουν στη δημόσια σφαίρα και δεν είχαν τη δυνατότητα να σπουδάσουν στην αλλοδαπή. Στη Νομική Σχολή την έδρα της Πολιτικής Οικονομίας για το μεγαλύτερο μέρος του αιώνα κατείχε ένας άνθρωπος: ο Ιωάννης Αλεξ. Σού-

27. Ο Πολυζωίδης άλλοτε παραθέτει το αγγλικό κείμενο και άλλοτε αναφέρεται στη γαλλική μετάφραση του Smith. Οι περισσότεροι οικονομολόγοι του 19ου αιώνα φαίνεται ότι είχαν διαβάσει τον Smith σε γαλλική μετάφραση, ενώ ενίοτε τον παρέθεταν στα αγγλικά.

τσος (1804-1890) (Ithakissios 1992, Κουντούρης 1998, Psalidopoulos & Stassinopoulos 2009). Γόνος επιφανούς Φαναριώτικης οικογένειας ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας –ο αδελφός του Nicolae Suțu (1797-1871) υπήρξε από τους σημαντικότερους οικονομολόγους της Ρουμανίας (Psalidopoulos & Theocarakis 2011: 178)–, ο Σούτσος δίδαξε για πενήντα χρόνια από την ίδρυση του Πανεπιστημίου το 1837 έως τον θάνατό του, το 1890, με μια τριετή διακοπή ως μέλος του Συμβουλίου Επικρατείας. Διετέλεσε και πρύτανης του πανεπιστημίου. Η διδασκαλία του διαμόρφωσε την πολιτική οικονομία στην Ελλάδα για αρκετές γενιές. Ήταν μαθητής του Pellegrino Rossi (1787-1848) στη Γενεύη, ενώ παρακολούθησε αργότερα τα μαθήματά του στο Collège de France, όπου ο Rossi διαδέχθηκε τον J.-B. Say. Ο Σούτσος δημοσίευσε τρία κύρια έργα πολιτικής οικονομίας: *Πραγματεία περί παραγωγής και διανομής του πλούτου* (1851), *Εγχειρίδιον δημοσιολογίας, ή θεωρία του προϋπολογισμού* (1864) και *Πλουτολογία* σε δύο τόμους (1868/1869 1η έκδοση, 1882/1885 2η έκδοση) που αποτελεί και το σημαντικότερο έργο του. Οι επιδράσεις του Rossi και του Say είναι καταφανείς στο έργο του και στην ουσία υιοθετεί τις απόψεις τους για τον Smith. Έχει όμως πρωτογενή γνώση του *Πλούτου των Εθνών*. Στο *Δοκίμιον περί οικονομικών μεταρρυθμίσεων* (1863: 5) παραθέτει τον Smith στα αγγλικά (*WN V.ii.b.3*). Στο *Εγχειρίδιον δημοσιολογίας* (1864) συζητά διά μακρών τις θεωρίες του David Ricardo και του J.-B. Say, αλλά αποδίδει τις βασικές αρχές φορολογίας στον Smith και αναφέρεται σε αυτόν επιδοκιμαστικά σχετικά με τους νόμους περί πολυτελείας [sumptuary laws] (1864: 70, *WN II.iii.36*) και στο δημόσιο χρέος (1864: 148 & 178, *WN V.III.14 & 26*). Στην *Πραγματεία* (1851), ο Σούτσος κάνει την κάπως ιδιότυπη διάκριση μεταξύ της «βιομηχανικής ή πλουτολογικής» σχολής και της «πλουτονομικής» σχολής²⁸. Ο αρχηγός της πλουτολογικής σχολής είναι ο Adam Smith (1851: κγ) που επιζητεί την τελειοποίηση των μέσων και τρόπων παραγωγής, ενώ η πλουτονομική σχολή με αρχηγό τον Sismondi υπάγει την παραγωγή πλού-

28. Ο όρος *ploutologie* επινοείται από τον Courcelle-Seneuil (1858), ο οποίος τον αντιδιαστέλλει προς τον όρο *ergonomie*, ενώ στα αγγλικά ο Hearn (1863) χρησιμοποιεί τον όρο *plutology* ως τίτλο του έργου του. Ο όρος *plutonomie* απαντά στα γαλλικά το 1829 (Robert-Guyard), ενώ στα αγγλικά η λέξη *plutonomy* εμφανίζεται το 1851, σύμφωνα με το Λεξικό της Οξφόρδης. Οι δύο όροι είναι μάλλον συνώνυμοι στις δύο γλώσσες. Η χρήση της λέξης «πλουτολογία» από τον Σούτσο προηγείται εκείνης του όρου *ploutologie* από τον Courcelle-Seneuil.

του στο γενικότερο κοινωνικό συμφέρον. Ο Σούτσος βλέπει τον εαυτό του ως διαμεσολαβητή των δύο σχολών, επιδιώκοντας τη συμφιλίωση «των γενικωτέρων κοινωνικών συμφερόντων, με το καθαρώς οικονομικών ή χρηματιστικών συμφέρον [...] η όσον ένεστι πραγματοποίησις του δόγματος της ελευθερίας, και της καλώς εννοουμένης ισότητος, και η επέκτασις της αρχής του συνεταιρισμού και της αλληλεγγύης» (1851: κδ', Κουντούρης 1998: 48-9). Ο Σούτσος θεωρεί εαυτόν ότι πολιτικά βρίσκεται αριστερά του Smith και δεξιά του Sismondi, αλλά στην πραγματικότητα παραμένει φιλελεύθερος.

Στην *Πλουτολογία*, το μεγάλο του έργο, ο Σούτσος συζητά τον Smith στο πλαίσιο της θεωρίας της αξίας. Η διάκριση του Smith μεταξύ αξίας χρήσης («αξία ή χρησιμότης») και ανταλλακτικής αξίας (*WN* I.iv) ταυτίζεται από τον Σούτσο με τη διάκριση που κάνει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* [1257a6-9] μεταξύ οικείας και μη οικείας χρήσης (Σούτσος 1868: 49). Ο Σούτσος όμως δεν υιοθετεί την εργασιακή θεωρία της αξίας του Smith, επιχειρηματολογώντας ότι αυτό που έχει σημασία είναι το μέγεθος των αναγκών μας σε σχέση με τη σπανιότητα ή την αφθονία των αγαθών (1868: 52). Απορρίπτει επίσης τη θεωρία του Smith περί μη παραγωγικής εργασίας (1868: 57-8). Μόνον όταν αναλύει τη σχέση παραγωγικών δαπανών και αγοραίας αξίας η οποία «τείνει ανενδότης» να τις προσεγγίσει, επαινεί τον Smith ο οποίος «τόσον ευκρινώς διεξήγησεν» την ενέργεια του νόμου «της βαρύτητος της Πλουτολογίας» (1868: 329).

Εξετάζει εκτενώς τον καταμερισμό της εργασίας (1868: 98-113). Εκεί παραθέτει τους λόγους για την παραγωγικότητα του καταμερισμού της εργασίας που προβάλλει ο Smith, χωρίς όμως να παραπέμψει σε αυτόν. Αναφέρει τα παραδείγματα της βιοτεχνίας καρφιστών του Smith, αλλά και εκείνης των παιγνιοχαρτών του Say (Say 1828a: 340-341, Σούτσος 1868: 101-2). Παραθέτει στα αρχαία ελληνικά (1868: 103-107) πέντε σελίδες από την *Πολιτεία* του Πλάτωνα [369b-373d] και ύστερα από την *Κύρου Παιδεία* του Ξενοφώντα [8.2.5] θεωρώντας ότι είναι ανώτεροι του Smith²⁹. Ο Σούτσος ανα-

29. Ήταν συννησιμένη πρακτική για τους νεοέλληνες συγγραφείς του 19ου αιώνα να παραθέτουν χωρία από τους αρχαίους. Αυτό δεν το έκαναν, μόνον, για να επιδείξουν την αρχαιομάθειά τους, αλλά και για να ενισχύσουν την ιδεολογία της συνέχειας του ελληνικού έθνους. Ο Σούτσος όμως εδώ το παρακάνει. Ο Πολυζωΐδης, ο οποίος ως Υπουργός Παιδείας συνετέλεσε σημαντικά στον διορισμό του Σούτσου στην έδρα της πολιτικής οικονομίας, όταν αναφέρεται στο ζήτημα (Πρόλογος του μεταφραστή Droz 1833: ιθ') παρατηρεί ότι, ενώ ο Πλάτων και ο Ξενοφών –καθώς και ο Diderot και ο Beccaria– είχαν

λύει τη θεωρία του Smith για τη γαιοπρόσοδο (1868: 639) και τη χρησιμοποιεί για να ανασκευάσει τις αντίστοιχες θεωρίες των Carey, Bastiat και Fontenay. Υπάρχουν επίσης διάσπαρτες αναφορές στον Smith σε πολλά σημεία του έργου του (1868: 130, 573, 548).

Ο Σούτσος διάβασε με προσοχή τον *Πλούτο των Εθνών*, αν και δεν κάνει πουθενά μνεία της *Θεωρίας Ηθικών Συναισθημάτων*. Αντιμετωπίζει τον Smith ως οικονομολόγο. Πουθενά στον Σούτσο δεν θα δούμε τις απλουστευτικές εξισώσεις του Smith με το δογματικό και ανάληγτο *laissez-faire* όπως συνηθιζόταν στον δημόσιο διάλογο της περιόδου. Υιοθετεί μια κριτική ματιά απέναντι στον Smith τον οποίο θαυμάζει. Τελικά όμως είναι η γαλλική φιλελεύθερη σχολή που τον έχει κερδίσει³⁰.

Τον Σούτσο διαδέχθηκε στην έδρα της πολιτικής οικονομίας ο Νικόλαος Γουναράκης (1853-1931). Δικηγόρος και πολιτικός, ανέλαβε το 1904 το Υπουργείο Οικονομικών επί κυβερνήσεως Θεόδωρου Δελιγιάννη. Δίδαξε Ποινικό Δίκαιο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, διηύθυνε για τρία χρόνια την ΑΣΟΕΕ από την ίδρυσή της, το 1920, ενώ δίδαξε και στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Στον εισιτήριο λόγο του στην πολιτική οικονομία ως υφηγητής (Γουναράκης 1883) τοποθετεί τον Smith σε ιστορικό θεωρητικό πλαίσιο, σημειώνοντας ότι ο σοσιαλισμός αποτελεί τη γέφυρα μεταξύ της προσέγγισης της σχολής του Smith και της σύγχρονης προσέγγισης (Καλιτσουνάκης 1929: 291). Όπως παρατηρεί ο Αγαπητίδης (1971: 256) «Ειστας συγγραφέας του, μολοντί ακολουθεί τον Smith και αναγνωρίζει την συμβολήν της κλασσικής Σχολής ως προς την διερεύνησιν των οικονομικών προβλημάτων, την επικρίνει δριμύως διά τα τρωτά της εξ απόψεως κοι-

μιλήσει για την αρχή του καταμερισμού της εργασίας, ήταν ο Smith όμως που «την εξέθεσε λεπτομερώς, και έδειξεν τας πραγματικές εφαρμογάς της». Και οι Πυθαγόρειοι, παρατηρεί, είχαν αναφερθεί στο ηλιοκεντρικό σύστημα αλλά ήταν ο Κοπέρνικος και ο Κέπλερ που έκαναν τους σχετικούς υπολογισμούς. Για την αρχαία κλασσική κληρονομιά του Smith, βλ. Scott (1947/9), Vivienza (2001), ενώ για τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και τον καταμερισμό της εργασίας, βλ. Marx (1867/1962: 386 κ.ε.).

30. Μια επίδραση του Smith στην ελληνική οικονομική σκέψη την οποία δεν αναφέρω, επειδή οι άμεσες αναφορές σε αυτήν είναι λίγες, είναι η νομισματική του θεωρία. Η ερευνητική εργασία του Γιώργου Στασινόπουλου (2000) για τη νομισματική θεωρία και πολιτική του 19ου αιώνα δείχνει όμως ότι οι απόψεις του Smith για το νόμισμα είχαν επηρεάσει, έστω και έμμεσα, τους Έλληνες οικονομολόγους της περιόδου.

νωνικής». Ο Καλιτσουνάκης (1932: 250) τον κατατάσσει στους «από κα-
θέδρας σοσιαλιστάς» που αντιπροσωπεύει μεσάζουσες και συμβιβαστι-
κές οικονομικές αντιλήψεις.

Ο Γουναράκης παρέμεινε στην έδρα της πολιτικής οικονομίας με μεγά-
λες διακοπές μέχρι το 1923. Έτσι, για μεγάλα διαστήματα τον αναπλήρωνε
ο Νεοκλής Καζάζης (1849-1936), καθηγητής της Εγκυκλοπαιδείας και της
Φιλοσοφίας του Δικαίου, μετέπειτα πρύτανης (1902-1903) του πανεπιστη-
μίου. Απόφοιτος και διδάκτωρ της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθη-
νών συνέχισε τις σπουδές του αρχικά στη Γερμανία (Χαϊδελβέργη και Λει-
ψία) και στη συνέχεια στη Γαλλία. Ο Καζάζης υπήρξε ένθερμος εθνικιστής,
έχει μάλιστα θεωρηθεί ως ο βασικός εκπρόσωπος του πολιτικού ανορθο-
λογισμού στην Ελλάδα (Κόκκινος 1996)³¹. Το πανεπιστημιακό του σύγ-
γραμμα *Γενικά αρχαί της πολιτικής οικονομίας* (Καζάζης 1894) είναι ένα
στομφώδες κείμενο που διέπεται από έντονο αντισοσιαλιστικό μένος. Ο
Smith είναι ο ήρωας του Καζάζη. Ξεκινά την εισαγωγή με πάνω από δέκα
σελίδες αφιερωμένες στον Σκώτο φιλόσοφο. Αναφέρεται επιδοκιμαστικά
στον χαρακτηρισμό του Herbert Spencer για τον Smith, τον θεμελιωτή της
πολιτικής οικονομίας, ότι «επήνεγκεν εν των κόσμω μεταβολάς, μείζονας
των υπό πρωθυπουργού τινος επενεχθεισών». Ο Smith είναι «αληθής κα-
θηγεμών εν τη ιστορία της σκέψεως, ήτις είνε η ιστορία της ανθρωπότητας
[...]. Δεν κρατεί σκήπτρον, αλλά πρωτίστη μέριμνα αυτού είνε να καταστή-
ση ισχυρόν το σκήπτρον λαών και κυβερνήσεων» (Καζάζης 1894: 3). Ο θαυ-
μασμός του όμως έχει όρια. Ο Smith είναι παιδί της σκωτικής φιλοσοφίας,
η οποία δεν είχε την πρωτοτυπία και τη λαμπρότητα της αρχαίας ελληνικής
και της νεότερης αγγλικής, γαλλικής ή γερμανικής φιλοσοφίας. «Ουδείς των
ανδρών, των αποτελεσάντων την πλειάδα της σκωτικής φιλοσοφίας, υπήρ-
ξεν αστήρ πρώτου μεγέθους· αλλ' ουκ ολίγοι διέλαμψαν και εφώτισαν. Με-
ταξύ δ' αυτών υπέροχον κατέχει θέσιν ο Αδάμ Σμιθ» (1894: 5). Ο Καζάζης
ταυτίζει τον Smith με την Πολιτική Οικονομία. «Το πρόγραμμα, όπερ διέ-
γραψεν ο Αδάμ Σμιθ εν ταις *Ερεύναις περί της φύσεως και των αιτίων του*

31. Γράφει, επί παραδείγματι, για τον «Βούλγαρο»: «Το ραφανοειδές αυτού κρανίου
ήκιστα είνε πρόσφορον να παραγάγη γενναίαν σκέψιν, και έτι μάλλον να πραγματοποιή-
ση αυτήν» (*Το μακεδονικόν πρόβλημα* 1907). Παρατίθεται στο Κωστόπουλος 2017: 304.
Βλ. επίσης Κόκκινος 1996: 280. Στις *Γενικές Αρχές* (1894: 10) όμως κατακεραυνώνει τη
«μισαλληλία» μεταξύ των εθνών.

πλούτου των εθνών, κατέστη έκτοτε το πρόγραμμα και η βάση της επιστήμης της Πολιτικής Οικονομίας» (1894: 10). Εξάλλου «Πρώτος [ο Smith] [...] απεφάνετο, ότι ο εθνικός πλούτος παράγεται εκ της *ελευθέρας εργασίας*, ην έθετεν ως κρηπίδα και αφητηρίαν της ιδιοκτησίας» (1894: 7, έμφαση στο πρωτότυπο). Οι αρχές που ανακήρυξε ο Smith και τις οποίες η «νεωτέρα οικονομική επιστήμη απεδέξατο κατά το μάλλον ή ήττον απαρεικλίτως [...] δεν ήσαν μόνον ιδεολογική ομολογία σοφού, [...] αλλ' αυτή η συνείδησις και η πράξις των νέων κοινωνιών» (1894: 15). Η αποδοχή της ιδιοκτησίας και της ελευθερίας είναι πλέον επιστημονικά τεκμηριωμένες και η κριτική της πολιτικής οικονομίας που επιχειρούν διάφοροι μπορεί να επιφέρει τον όλεθρο. Η πολιτική οικονομία έχει τον σκοπό της: «Αι απειλαί του Κοινωνισμού ή της Αναρχίας δύνανται ν' αποσοβηθώσι τη πεφωτισμένη ενεργεία της επιστήμης και της ελευθερίας» (1894: 17).

Ο Καζάζης, σε αντίθεση με τον Σούτσο, αναφέρεται στη *Θεωρία Ηθικών [Συν]αισθημάτων* του Smith και στην έννοια της «συμπαθείας» για να αποδείξει ότι η πολιτική οικονομία έχει τις βάσεις της στην ηθική φιλοσοφία και δεν θεωρεί ότι ο άνθρωπος είναι «φίλαυτος, εγωιστής» (1894: 5)³². Ο Καζάζης (1894: 16) «γνωρίζει» ότι στον νεότερο βιομηχανικό πολιτισμό που απέρρευσε από την ελεύθερη εργασία «υπάρχουσι σκιάι, ασχημίζουσαι αυτήν και ενιαχού ρυπαίνουσαι». Αλλά εν πάση περιπτώσει, ακόμα και αν δεν υπάρχει «απόλυτος δικαιοσύνη», η κριτική της πολιτικής οικονομίας είναι κατ' αυτόν υπερβολική. Παρά το γεγονός ότι αναφέρεται στην «ελεύθερη εργασία» η έμφαση είναι στο επίθετο «ελεύθερη» και όχι στο ουσιαστικό «εργασία». Όταν συζητά το θέμα της αξίας (Καζάζης 1894: 143-144) υιοθετεί τη θέση του Bastiat και των Γάλλων φιλελεύθερων και όχι την εργασιακή θεωρία της αξίας του Smith. Στις *Γενικές Αρχές* κάνει μια επισκόπηση της κλασικής πολιτικής οικονομίας (Smith, Malthus, Ricardo) [«Η Οικονομική Επιστήμη εν Αγγλία. – Αδάμ Σμιθ και η Σχολή αυτού.»] (Καζάζης 1894: 93-101) και καταλήγει με την τελευταία γενιά των Άγγλων οικονομο-

32. Η «αποστολή της επιστήμης της Πολιτικής Οικονομίας [είναι] η εξεύρεσις της αρμονίας των συμφερόντων εν τω οικονομικώ βίω, των λαών διά της συνεργασίας του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου, ουκί δε διά του διηνεκούς ολεθρίου ανταγωνισμού, ή της εκμηδενιστικής υποτελείας. Η αποστολή αύτη είνε κατ' εξοχήν έντιμος και ανθρωπιστική. [...] Η Πολιτική Οικονομία [...] δεν θύει εις τον *χρυσούν μόσχον* του εγωισμού, αλλ' εις την μεγάλην ιδέαν της αλληλεγγύης και της κοινότητος των συμφερόντων λαών και ανθρώπων» (1894: 20, έμφαση στο πρωτότυπο).

λόγων (James Mill, Macculloch, Senior, Torrens, Jones, Cairnes, Bagehot, Jevons), οι οποίοι εν μέρει ακολούθησαν και εν μέρει απομακρύνθηκαν από τις αρχές και τα πορίσματα της διδασκαλίας «του Σμιθ, του Μάλθου και του Ρικάρδου», αλλά, αν και η επιστημονική τους δράση «είνε αξία πάσης εκτιμήσεως», αστόχησαν σε κείρια ζητήματα ιδίως «περί τον καθορισμόν των σχέσεων εργασίας και κεφαλαίου» (1894: 101). Η καρδιά του είναι με τη Γαλλική Σχολή (Καζάζης 1894: 102-109), ενώ ασκεί δριμεία κριτική στη Γερμανική Σχολή (Καζάζης 1894: 110-116). Αναφέρεται επίσης η «Κατά τον Αδάμ Σμιθ ανάλυσις της αρχής του καταμερισμού των έργων» (Καζάζης 1894: 179-182), καθώς και «Η φορολογία κατά τον Αδάμ Σμιθ» και οι τέσσερις κανόνες του (Καζάζης 1894: 463-464).

Ο Καζάζης είναι ένας φιλελεύθερος της γαλλικής σχολής, δριμύς αντισοσιαλιστής³³, ο οποίος χρησιμοποιεί ιδεολογικά τον Smith για να προωθήσει το πολιτικό του πρόγραμμα. Ο Smith γίνεται έτσι ο επιστημονικός πατέρας της ελευθερίας και του *laissez-faire*, ο οποίος θεμελίωσε μια επιστήμη που την εφαρμόζουν όλα τα πολιτισμένα κράτη και η οποία θα φέρει την ευημερία και θα αποτρέψει την κοινωνική αναταραχή.

Ο Ιωάννης Ζωγράφος (1844-1927) ανέλαβε την έδρα της Δημοσιονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1867 παράλληλα με τον Σούτσο (Αγαπητίδης 1971: 256) και εξελέγη έκτακτος καθηγητής το 1881 (Ζωγράφος 1881, Γκιούρας 2000: κεφ. 2)³⁴. Πολιτικός με το κόμμα του Δηλιγιάννη σπούδασε νομικά στην Αθήνα και οικονομικά στη Χαϊδελβέργη, όπου υπήρξε μαθητής του Karl Heinrich Rau (1792-1870). Φιλελεύθερος υιοθετεί

33. Γράφοντας για την πολιτική οικονομία στη Γερμανία αναφέρεται στους «κοινωνιστικούς αποστόλους της επομένης από του 1840 γενεάς. Μεταξύ τούτων κατέλαβον θέσιν ο [W]eitling, ο Marlo, ο Rodbertus-Jagetzow και ιδία ο Marx και ο Lassale, οίτινες αφθονώτατον έσπειραν τον σπόρον των κοινωνιστικών θεωριών, αλλ' άμα και το μίσος και την αντίδρασιν κατά των αρχών της Πολιτικής Οικονομίας, ην κατέστησαν υπεύθυνον σχεδόν επί τη κρατούση κατά τους νεωτέρους χρόνους οικονομική δυσπραγία» (1894: 114). Πιο κάτω γράφει «Οι από Καθέδρας Κοινωνισταί διαφέρουσιν των Επαναστατικών, καθότι εκείνοι μεν ως επί το πολύ ζητούσι να υποτάξωσι τα πάντα τη πολιτεία προς όφελος της κρατούσης τάξεως, ούτοι δε προς το του λαού, των εργατών. Κατ' ουσίαν συναντώνται. Η Πολιτική Οικονομία καθίσταται κυβερνητική τέχνη, εκάστοτε παραλλάπτουσα κατά τα συμφέροντα της κρατούσης τάξεως» (1894: 116).

34. Σημαντική είναι η εργασία του Θανάση Γκιούρα (2000) για τη δημοσιονομική σκέψη στην Ελλάδα η οποία ξεκινά από τον Ι.Α. Σούτσο και περνά στον Ζωγράφο, στον Ανδρεάδη και στον Αγγελόπουλο.

ενίστε προστατευτικές θέσεις. Είναι σήμερα γνωστός από τον ομώνυμο δήμο στην Αττική. Το 1882 εκδίδει τις πανεπιστημιακές του παραδόσεις ως *Δημοσιονομική: ήτοι η επιστήμη της των δημοσίων χρημάτων διοικήσεως* (Ζωγράφος 1882).

Ο Ζωγράφος (1882: 7-8) θεωρεί ότι από τα ευγενέστερα χαρακτηριστικά της νεότερης εποχής από διακόσια έως τριακόσια, αλλά κυρίως από εκατό χρόνια πριν, είναι ότι άρχισε μαζί με τον παγκόσμιο πολιτισμό η έρευνα για τους νόμους που διέπουν την φυσική ανάπτυξη του πλούτου στους λαούς. Γράφει:

Άριστα δ' απεκάλεσε το αἶδιον αυτού έργον ο σοφός θεμελιωτής της επιστήμης ταύτης Ad. Smith: «έρευναν περί της φύσεως και των αιτίων του των εθνών πλούτου». Τόσον δ' ήτο προκατειλημμένος ο κόσμος από την κατάστασιν του παρελθόντος, ώστε πολλοί ημφισβήτησαν μέχρι νεωτάτων χρόνον τον προορισμόν και την χρησιμότητα επιστήμης, ήτις εγεννήθη φυσικώς εκ της προόδου των ανθρωπίνων έργων και σπουδαιότατην ασκεί επιρρόην επί του όλου πολιτισμού και των μελλουσών τυχών των εθνών.

Παρακάτω μας πληροφορεί ότι «Ο Ad. Smith εν τη ερεύνη των νόμων της ηθικής απεκάλυπεν, ως λέγουσιν, ότι οι νόμοι της ανταλλαγής συντελούσι εις τούτο [δηλ., στη γενική ευδαιμονία και στην τάξη στην κοινωνία] τα μέγιστα, και ένεκα τούτου εγκαταλείψας την προγενεστέραν αυτού ειδικότητα, την εξετάζουσαν μόνον αφηρημένας σχέσεις, επεδόθη εις την οικονομικήν την ορίζουσαν τα πραγματικά των ηθικών σχέσεων αίτια και την αληθή αυτών βάση» (Ζωγράφος 1882: 14). Ο Smith «[ε]πί των αρχών των φυσιοκρατικών ίδρυσε το ασυγκρίτως τελειότερον σύστημα αυτού, το βιομηχανικόν καλούμενον» (Ζωγράφος 1882: 16). Τι είναι το βιομηχανικό σύστημα; Ο Ζωγράφος εξηγεί:

Βάσις και του βιομηχανικού συστήματος είναι η φυσική των έργων λειτουργία (*laissez-faire*). Ο Ad. Smith, επόμενος τω πνεύματι των κατά την 18ην εκατονταετηρίδα επικρατουσών φιλοσοφικών ιδεών, παρεδέχθη την ιδιωφέλειαν ως γενικό φυσικόν ελατήριον των ανθρώπων περί άπασαν την οικονομικήν αυτών ενέργειαν. Την οικονομική θεωρεί ούτος καθαρώς φυσικήν επιστήμην, ομοίαν τοις μαθηματικοίς και ταις φυσικαίς επιστήμαις. Η δε πολιτεία ουδένα άλλον

σκοπόν έχουσα κατ' αυτόν, είναι αναγκαίον κακόν προωρισμένον ούτως ειπείν, ίνα προνοή ιδίως περί της ασφαλείας και του δικαίου των ατόμων. Το άτομον γινώσκει ως άριστα τα ίδια αυτού συμφέροντα, ένεκα δε της ατομικής ιδιωφελείας επέρχεται κατ' αμοιβαίαν αναγνώρισιν η πολλαχώς μετά ταύτα διαλαληθείσα αρμονία των συμφερόντων (Bastiat)» (1882: 17).

Μετά την ανάλυση του βιομηχανικού συστήματος έρχεται η κριτική: «Αλλά και το βιομηχανικόν ή το Σμίθειον σύστημα [...] παραγνωρίζει [...] τα υψηλότερα αισθήματα, οίον τα ηθικά ελατήρια, το θρήσκευμα, την ισχύν των εθίμων, του δικαίου και της κοινωνικής επιείκειας, υφ' ων ωσαύτως διέπονται αι πλουτολογικαί ενέργειαι» (Ζωγράφος 1882: 17-18). Ο Ζωγράφος διαφωνεί επίσης μεθοδολογικά με τον Smith προκρίνοντας τη Γερμανική Σχολή. Γράφει:

Τω όντι η μεγαλειτέρα πρόοδος, ήτις συνετελέσθη εις τας οικονομικάς επιστήμας από του Ad. Smith και εντεύθεν, οφείλεται εις την ιστορικήν μέθοδον και εις την χρήσιν των καταστατικών ειδήσεων. Ασφαλής οδηγός εις τας κρίσεις δεν είναι πλέον η φράσις και το αίσημα, αλλ' οι αριθμοί και τα ιστορικά γεγονότα. Έξοχοι διάνοιαι και θερμός ζήλος διά σφαλεράς μεθόδου ενεργούντα ευκόλως φθάνουσιν εις ημαρτημένα συμπεράσματα (Ζωγράφος 1882: 44-45, βλ. Γκιούρας 2000: 181).

Αντιδιαστέλλει έτσι το «Σμίθειον» σύστημα της αγγλικής και γαλλικής σχολής με εκείνο της γερμανικής. Αυτό όμως που τον απασχολεί είναι ο σοσιαλισμός. Κάνει μια αναφορά στον κοινωνισμό και την κοινοκτημοσύνη από τους αρχαίους χρόνους, τον χριστιανισμό και τους κατοπινούς ουτοπιστές από τον Moore μέχρι τον Owen για να καταλήξει στους σύγχρονους του κοινωνιστές όπως «ο εκ Παραρρηνίου Πρωσσίας κοσμοπολίτης το φρόνημα Κάρολος Μάρξ και ο διάσημος Λασσάλ [οι οποίοι] εκήρυξαν τον πόλεμον κατά των κεφαλαίων» (Ζωγράφος 1882: 21). «Οι ιδεολόγοι» όμως, «στερούνται της ορθής των πραγμάτων διαγνώσεως» (Ζωγράφος 1882: 25). «[Α]ι τοιαύται ιδέαι εισί σφαλεραί κατά βάσιν αλλά δεν δύναται τις να μη αναγνώριση τας φοβεράς καταχρήσεις των κεφαλαίων εις χείρας των ολίγων και ιδίως εν τοις χρηματιστηρίοις» (Ζωγράφος 1882: 26).

Τελικά καταλήγει στη μέση οδό:

Ως δέον ν' αποκρούονται υπό τούτων ο κοινωνισμός και η κοινοκτησία, καθό μη φυσικά καταστάσεις, ούτω δέον να καταπολεμώνται ωσαύτως, εφ' όσον επιτρέπωσι αι λογικά βάσεις της ελευθερίας, η υπέρμετρος επικράτησις των κεφαλαίων, η καταπίεσις και η διά τούτων αρπαγή του χρήματος των λοιπών μελών της κοινωνίας υπό των ολίγων· διότι σκοπός των αληθών τούτων επιστημών δέον να η η αρμονική και εν λογικοίς ορίοις ανάπτυξις των αρχών της ηθικής και του δικαίου, της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας του ατόμου προς την κοινωνίαν (Ζωγράφος 1882: 27).

Όταν αναφέρεται στις συμβολές του Smith στη δημοσιονομική είναι επαινετικός. Μαζί με τον «κριτικώτατο» Ricardo και τον «εφάμιλλο» του Smith, «John St. Mill» είναι «αι τρεις διασημότεραι οικονομικά εξοχώτετες [οι οποίοι] έθηκαν, καίπερ παρεμπιπτόντως ασχοληθέντες, τας κυριωτέρας βάσεις και της δημοσιονομικής εν Αγγλία» (Ζωγράφος 1882: 153). Αλλού πάλι αναλύει τις απόψεις του Smith για τις βασικές αρχές και τον ρόλο της φορολογίας.

Από τους άλλους πανεπιστημιακούς της περιόδου, ο Κωνσταντίνος Ι. Ζωγράφος υφηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών εκφράζει τον θαυμασμό του για τον Smith στον εισιτήριο λόγο του (Ζωγράφος 1898: 5) και δηλώνει ότι στην έρευνα και τη διδασκαλία θα ακολουθήσει την φιλελεύθερη σχολή με τον Smith, τον J.-B. Say και τον J.S. Mill ως δασκάλους του (Ζωγράφος 1898: 10).

Οι φωνές που διαφωνούσαν με τον φιλελεύθερο Smith ήταν λίγες. Η πιο σημαντική από αυτές ήταν του Στάμου Τρικαλιώτη, ο οποίος σπούδασε φιλοσοφία στη Λειψία και δίδαξε οικονομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ως υφηγητής από το 1865. Ο Τρικαλιώτης καταφέρεται κατά του *laissez-faire* ισχυριζόμενος ότι ακόμα και οι οπαδοί του Smith και του Say, όπως οι «McCulloch, Mill και Chevalier», αναφέρουν ότι η έκταση των κυβερνητικών παρεμβάσεων εξαρτάται από τις συγκεκριμένες περιστάσεις και ότι αναφέρουν τόσες επιφυλάξεις, ώστε να αμφιβάλλει «περί της ειλικρινείας των προς την εφαρμογήν του αξιώματος "Laisser Fair [sic], Laisser Passer"» (Τρικαλιώτης 1863: 2-3). Μιλά με ιδιαίτερη θέρμη για τον Jean-Baptiste Colbert (1619-1683) γράφοντας ότι «Δυσκολευόμεθα να πιστεύσωμεν, ότι δεν θέλει παραλύσει έθνος παρ' ω, ουδαμώς οργανω-

θείσης της εθνικής παραγωγής, γίνεται δεκτόν το αξίωμα *Laisser faire* [...] ενώ εις τας χώρας, εν αις αι κυβερνήσεις ακολουθούν το παράδειγμα του Κόλβερ [sic], τείνει εις την προαγωγήν του συνοικισμού και του συναιτερισμού [sic], και εις την ανάπτυξιν των λανθανουσών δυνάμεων της γης και του ανθρώπου» (1863: 5)³⁵.

Στο *Προκαταρκτικόν μάθημα περί την πολ. οικονομίαν* (Τρικαλιώτης 1871: 3) γράφει ότι ο Smith όρισε την πολιτική οικονομία ως τέχνη και όχι ως επιστήμη και ότι τα πρώτα θεωρητικά κεφάλαια είναι προκαταρκτικά για το πρακτικό μέρος του βιβλίου που ακολουθεί. Το ίδιο ισχύει για τους επιγόνους του, έτσι ώστε η ενασχόληση με το πρακτικό δεν μας έχει επιτρέψει να δημιουργήσουμε μια πραγματική οικονομική επιστήμη. Όσο δε για τη γνώμη ότι «άνθρωποι αφιέμενοι εις μόνον τας εαυτών δυνάμεις δύνανται ασφαλώς να διευθύνωσι και να ασχολώσιν επικερδώς τας ιδιωτικές αυτών ενεργείας» «δικαιούμεθα να [την] θεωρώμεν, ως εκ βάθρων ανατραπέισαν» (Τρικαλιώτης 1871: 14).

Η κριτική που ασκεί ο Τιμολέων Αδαμόπουλος υφηγητής πολιτικής οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών είναι διαφορετικού τύπου. Διδάκτωρ Νομικής, με σπουδές στη Χαϊδελβέργη, υιοθετεί μια ηθικολογική στάση. Το κείμενό του έχει τον εύγλωττο τίτλο *Ο άνθρωπος εν τη σφαίρα της οικονομικής* (1874). Κατά τον Αδαμόπουλο, παρόλον ότι η πολιτική οικονομία δεν θα έφθανε στο σημερινό της επίπεδο χωρίς τον Smith, τον Say και τον Rau, έχει ξεστρατίσει, διότι δεν μελετά τη φύση του ανθρώπου (Αδαμόπουλος 1874: 6). Έχει γίνει υλιστική και περιγράφει τον άνθρωπο ως εγωιστή. Παραθέτει τον Smith στα αγγλικά (Αδαμόπουλος 1874: 11, *WN* I.xi.p.10) και παρατηρεί ότι οι απόψεις του Smith στον *Πλούτο των Εθνών* είναι διαφορετικές από εκείνες της *Θεωρίας Ηθικών Συναισθημάτων*. Έτσι οι οικονομολόγοι επίγονοι του Smith υιοθετούν μια «χρηματιστική» αντίληψη των οικονομικών, όπου το ιδιωτικό συμφέρον είναι το βασικό ελατήριο της οικονομίας και οτιδήποτε στέκεται εμπόδιο στην εγωιστική τάση του ανθρώπου θα πρέπει να καταργηθεί (Αδαμόπουλος 1874: 15). Χρειαζόμαστε μια ηθική ανθρωπολογική οικονομική επιστήμη. Η ελευθερία, όπως την αντιλαμβάνεται η Σχολή του Manchester, οδηγεί σε ηθική και οικονομική πα-

35. Παραδόξως σε ένα άλλο σύγγραμμά του ο Τρικαλιώτης (1865: 13) συντάσσει τον «Κόλβερτ» με τον «Αδάμ Σμιθ» στο σωστό «οικονομικοπολιτικό σύστημα» απέναντι στον Ricardo και στον Malthus. Das Stamos Trikaliotis Problem?

ρακμή (Αδαμόπουλος 1874: 18). Από την άλλη πλευρά θεωρεί ότι υπάρχει θέση για ένα καλώς εννοούμενο ιδιωτικό συμφέρον που καθοδηγείται από μια ανώτερη ηθική αρχή (Αδαμόπουλος 1874: 21).

Ο Τρικαλιώτης και ο Αδαμόπουλος ήταν μάλλον η εξαίρεση στους Έλληνες πανεπιστημιακούς δασκάλους. Οι φιλελεύθερες απόψεις επικρατούσαν με κάποιες, «κοινωνικού» τύπου, επιφυλάξεις που παραδέχονταν τις «ακρότητες» του *laissez-faire*. Ο Smith παρουσιάζοταν ως ο πατέρας του φιλελευθερισμού και της πολιτικής οικονομίας –που ταυτιζόνταν στην πραγματικότητα με τον φιλελευθερισμό– και που ήταν η μόνη εφικτή και πραγματική πολιτική λύση μακριά από τις σειρήνες των κοινωνιστών³⁶. Επιστημονικά, οι πανεπιστημιακοί της περιόδου είχαν σπουδάσει στη Γαλλία και στη Γερμανία. Όσοι είχαν σπουδάσει στη Γαλλία υιοθετούσαν άκριτα τις απόψεις της γαλλικής φιλελεύθερης σχολής, ενώ ακόμα και αυτοί οι οποίοι είχαν εκτεθεί στα διδάγματα της γερμανικής ιστορικής και κοινωνικής σχολής ανέφεραν την κριτική της στον φιλελευθερισμό, χωρίς όμως να την υιοθετούν. Η εργασιακή θεωρία της αξίας του Smith σπάνια συζητείται. Η φρικτή όμως οικονομική κατάσταση του ελληνικού κράτους δεν επέτρεπε την πλήρη εφαρμογή των θεωριών των «Σμιθιστών», παρά το γεγονός ότι αυτοί που εφάρμοζαν την προστατευτική οικονομική πολιτική του κράτους αυτοπροσδιορίζονταν ως φιλελεύθεροι. Η διαμάχη για την εφαρμογή συγκεκριμένων μέτρων προστατευτισμού ήταν πολύ έντονη στον δημόσιο λόγο και στο κοινοβούλιο.

36. Μια εξαίρεση στην αντικοινωνιστική παράδοση του Αθήνσιου ήταν ο Σωτήριος Δ. Βεζανής (1875-1932), ο οποίος, μετά τη Νομική, σπούδασε οικονομικά στο Βερολίνο με τον Adolph Wagner για να συνεχίσει τις σπουδές του στην Αγγλία. Το έργο του *Το δικαίωμα της ζωής* (1897), εκφράζει το αίτημα να μην αφεθούν στην τύχη τους να πεθάνουν όσοι δεν έχουν τα προς το ζην. Αν και παραθέτει τον Marx, το έργο αυτό τον εντάσσει σαφώς στους από καθέδρας σοσιαλιστές. Ο Βεζανής εκλέχτηκε υφηγητής της Πολιτικής Οικονομίας το 1901 στο Αθήνσιον, αλλά μετά από οκτώ χρόνια άφησε το Πανεπιστήμιο για να γίνει βιομήχανος (Καλιτσουνάκης 1932a, Ψαλιδόπουλος 2006). Από ρόδο όμως βγήκε αγκάθι, και ο γιος του Δημήτριος Βεζανής (1904-1968), πολιτειολόγος, υφηγητής επίσης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ήταν «εθνικόφρων σοσιαλιστής» και υποψήφιος βουλευτής με το Εθνικό Κόμμα Χιτών.

Πολιτικές αντιπαράθεσεις του 19ου αιώνα με αναφορά στον Smith

Εκτός των αιθουσών των πανεπιστημίων ο Smith θεωρείτο ως ο κατ' εξοχήν εκπρόσωπος του *laissez-faire*³⁷. Η αντιπαράθεση υπέρ και κατά της ελευθερίας του εμπορίου και της προστασίας της βιομηχανίας χρησιμοποιεί τον Smith ως επιχείρημα. Κλασική περίπτωση είναι οι απόψεις των Ιωάννη Σκαλτσούνη (1824-1905) και Αριστείδη Κ. Οικονόμου (1835-1890) –αμφότεροι νομικοί, οικονομολόγοι και βουλευτές–, όπου ο πρώτος υπερασπίζεται την προστασία της νηπιακής βιομηχανίας στην Ελλάδα, ενώ ο δεύτερος καταδικάζει κάθε προνόμιο και προστασία (Καρδάσης 1995). Ο Οικονόμος, ο οποίος εκδίδει και το φιλελεύθερο περιοδικό *Οικονομική Επιθεώρησης* (Psalidoroulis 1996), γράφει διθυράμβους για τον Smith στο φυλλάδιό του *Η Ελευθερία του εμπορίου και η ελληνική βιομηχανία*:

Κατά του συστήματος τούτου [δηλ. του προστατευτισμού], το οποίον υπέκαυσεν επί πολύν χρόνον τας εθνικάς εκθροπραθείας και εκράτει τον ναόν του Ιανού ανοικτόν εις πάσαν πολέμου αφορμήν, πρώτον πλην καιριώτατον τραύμα επέφερε το περί πλούτου και ευδαιμονίας των εθνών αθάνατον σύγγραμμα του αληθούς θεμελιωτού της Πολιτικής Οικονομίας. Το σύγγραμμα τούτο, ως λέγει περιφανής νεώτερος συγγραφεύς, επροξένησε πλειότερον αγαθόν εις την ανθρωπότητα, παρ' όσον όλοι ομού οι μεγαλόσχημοι φιλόσοφοι, πολιτικοί και στρατιωτικοί των μέχρις αυτού χρόνων, διότι έκτοτε εβειβαιώθη εις τον κόσμον νέα και σωστική των κοινωνιών αρχή, ότι το συμφέρον αυτών έγκειται εν τη αρμονική μεταξύ των ζωή (Οικονόμος 1869: 13).

Ο Ιωάννης Σκαλτσούνης από την άλλη επικαλείται τον Smith προστρέχοντας στην αυθεντία του για να βρει εξαιρέσεις κατά του *laissez-faire*. Η λογική είναι ότι, αν ο Smith, αυτός ο μείζων υπέρμαχος της ελευθερίας του εμπο-

37. Ο Smith κάθε άλλο παρά δογματικός ήταν στο ζήτημα (Viner 1927). Βλέπε επίσης και Δρόσος (1994). Επιπλέον, αρκετοί Έλληνες οικονομολόγοι από τον Πολυζωΐδη μέχρι τον Σούτσο και τον Καζάζη συχνά ανέφεραν –είχαν εξάλλου διαβάσει τον Say– ότι η έκφραση *laissez-faire* σχετιζόταν περισσότερο με τους φυσιοκράτες παρά με τον Smith. Τέτοιες όμως λεπτομέρειες χάνονταν στον δημόσιο διάλογο.

ρίου, ήταν υπέρ της συγκεκριμένης εξαίρεσης, τότε οι ήσσονες ακόλουθοί του όφειλαν να την αποδεχθούν³⁸. Γράφει λοιπόν ο Σκαλτσούνης για την προστασία της αγγλικής ναυτιλίας κατά τον 17ο αιώνα: «Μηδέ ας είπη τις ότι και ανεξαρτήτως του προστατευτικού εκείνου νόμου το Αγγλικόν ναυτικόν ήθελε περιέλθει εις το αυτό σημείον της ισχύος και της αυξήσεως, διότι η πρόοδος παρηκολούθησε τον νόμον, διότι άπαντες οι σύγχρονοι δημοσιολόγοι και οι του παρελθόντος αιώνος *μη εξαιρουμένου του Αδάμ Σμιθ* απένειμαν την *αποκλειστικήν* αιτίαν της επιδόσεως της ναυτιλίας εις τον νόμον του 1661» (Σκαλτσούνης 1868: 17, έμφαση δική μου, βλ. και Psalidoroulos 2005: 393). Ο Σκαλτσούνης αναφέρεται στον νόμο περί ναυσιπλοΐας (Navigation Act) του 1651 (όχι του 1661, όπως αναφέρει) σύμφωνα με το οποίο απαγορευόταν η εισαγωγή εμπορευμάτων στην Αγγλία σε πλοία που δεν ήταν αγγλικά³⁹.

Η άποψη του Smith για τον νόμο περί ναυσιπλοΐας χρησιμοποιήθηκε συχνά για να καταδείξει ότι ο Smith δεν ήταν ένας δογματικός του *laissez faire*. Η Gabriella Gioli (1993: 239) έκανε την ίδια επισήμανση για τον τρόπο που αντιμετωπίστηκε η οικονομική σκέψη του Smith στην Ιταλία του 19ου αιώνα. Σε μια συζήτηση στην Ελληνική Γερουσία, το 1859, το επιχείρημα «Ο Smith για τον νόμο περί ναυσιπλοΐας» χρησιμοποιείται υπέρ και κατά του επιχειρήματος για την υπεράσπιση ενός νομοσχεδίου αντίστοιχου με εκείνο του αγγλικού νόμου περί σιτηρών [«περί εισαγωγικού τέλους των ξένων σιτηρών και των αλεύρων»]. Ο Γερουσιαστής Δημήτριος Χρηστίδης (1795-1879) οικονομολόγος, πολιτικός, συχνά υπουργός οικονομικών και εξέχον μέλος του Γαλλικού Κόμματος μετά από μια μακράν αγόρευση περί πολιτικής οικονομίας αναφέρει:

38. Ο Σκαλτσούνης στο έργο του *Η επιστήμη του εμπορίου* (1865), το οποίο είναι ένα πρακτικό εγχειρίδιο για τους συναλλασσόμενους, αναφέρεται επίσης στον Smith. Συγκεκριμένα αναφέρεται στις απόψεις του Smith για το νόμισμα και κάνει εκτενή αναφορά στον «καταμερισμό των έργων» (Σκαλτσούνης 1865: 42-43). Εκεί γράφει ότι ο Smith δίνει δύο παραδείγματα για αυτό: «την κατασκευήν του παιγνιοχάρτου και την της καρφοβελόνης». Ο Smith βεβαίως δεν έγραψε για τραπουλόχαρτα. Το παράδειγμα είναι από τον J.-B. Say (1828a: 340-341). Ο Σκαλτσούνης μάλιστα προσθέτει και το δικό του παράδειγμα από το Murano της Βενετίας.

39. Ο Νόμος του 1651 (Navigation Act) ήταν ο πρώτος από μια σειρά σχετικών νόμων, οι υπόλοιποι από τους οποίους ψηφίστηκαν μετά την παλινόρθωση της μοναρχίας στο Ηνωμένο Βασίλειο. Το 1661 δεν ήταν πάντως έτος στο οποίο ψηφίστηκε τέτοιος νόμος. Όσο για τις προβλέψεις του νόμου, απλουστεύω αρκετά. Ο ίδιος ο Smith εξηγεί τα μέτρα που προβλέπει ο νόμος περί ναυσιπλοΐας πιο αναλυτικά (*WN IV.ii*: 462-465).

Μεγάλας αληθείας έρριψε πρώτος εις το μέσον μετά τα δύο ταύτα συστήματα ο περιώνυμος συγγραφέυς Αδάμ Σμιθ. Αυτός κυρίως είναι ο μέγας κήρυξ της ελευθερίας, της απολύτου ελευθερίας της εργασίας και του εργάτου, της ελευθερίας των κεφαλαίων και της ελευθερίας του εμπορίου. Αυτός εκήρυξεν άσπονδον πόλεμον κατά των προνομίων, των απαγορεύσεων και των αμοιβών. Εις αυτόν τωόντι χρεωστείται η μεγάλη ώθησις, ήτις έκτοτε εδόθη, όπου εδόθη, εις την ελευθερία της παραγωγής και της συναλλαγής των προϊόντων. *Αλλά και αυτός περιέπεσεν εις λάθη, διότι επίστευσεν υπέρ το δέον την θεωρίαν* (Γερουσία 1859: 492 έμφαση δική μου).

Τα δύο ακραία συστήματα είναι το «σύστημα των εμπειρικών» και το «σύστημα των οικονομιστών, το πρώτον της καθαρής πείρας, και το δεύτερον της καθαρής θεωρίας» (δηλ. των μερκαντιλιστών και των φυσιοκρατών αντίστοιχα). Οι συγγραφείς μετά τον Smith συνδύασαν την πείρα με τη θεωρία και κατέληξαν σε πρακτικά συμπεράσματα, διότι «ό,τι είναι ορθόν εν γένει, δεν είναι ορθόν εν μέρει ουδέ εις όλα ανεξαίρετως» (Γερουσία 1859: 493). Και αφού αναφερθεί εκτενώς στο τι συμβαίνει σε άλλες χώρες, λοιδορεί την πίστη του υπουργού στην απόλυτη ελευθερία του εμπορίου:

έρχεται σήμερα ο Κ. υπουργός των Οικονομικών, σπηριζόμενος εις μία πείραν, την οποίαν, [...] εισέτι αποχρώντως δεν εβασάνισε, και εις μίαν θεωρίαν ήτις τον εμάγευσε, και σας λέγει να ελευθερωθήτε διά μιας, να εξέλθετε να τους συντρίψετε· και ως να ήναι η Ελλάς η εστία των απαγορευτικών και προστατευτικών νόμων, έρχεται ο Κ. υπουργός, υπερήφανος ως θεμελιωτής, αμείλικτος ως αιρεσιάρχης, και ζητεί να σας κατηχήση εις τα μυστήρια της ελευθέρας συναλλαγής, της ελευθερίας του εμπορίου! (Γερουσία 1859: 497).

Αναφέρεται μάλιστα στην πιθανότητα οι «ευγενείς συνειδήσεις [...] να συγχίσουν [...] την πολιτικήν ελευθερίαν διά την οικονομικήν» αντί «να κτυπήσωσι κατακέφαλα την πλάνην, εις την οποίαν η νέα σχολή θέλει να σπρώξη το έθνος» (Γερουσία 1859: 552).

Απαντώντας από την πλευρά της κυβέρνησης ο γερουσιαστής Σπύρος Μίλιος (1800-1880), γνωστότερος ως Σπυρομήλιος, αγορεύει:

Ο Κ. Χρηστίδης σας έλεγε προχθές, ότι και ο Σμιθ ακόμη ο πρωταθλητής του ελευθέρου συναγωνισμού επαινεί τον περί προστασίας της Αγγλικής ναυτιλίας νόμον. Ιδού οποία ισχύς, επαναλάμβανεν

υπερρφάνως, της προστασίας! την αναγνωρίζουσι και αυτοί οι αντίπαλοί της· ο Κ. Χρυστίδης, εάν ήθελε προσέξη, εμάνθανε βεβαίως, ότι ο Σμιθ κατακρίνει την προστασίαν αυτήν από την έποψιν την εμπορικής και της αναπτύξεως του Δημοσίου πλούτου, την αποδέχεται δε υπό την έποψιν της ασφαλείας του Κράτους. Αλλά δεν πρόκειται ήδη περί τούτου· και [...] δεν έφερε δε ενταύθα την ακριβή ιδέαν του Σμιθ (Γερουσία 1859: 534, *WN IV.ii.30*).

Και συνεχίζει λέγοντας ότι δεν ήταν η ψήφισις του Νόμου των Σιτηρών που οδήγησε στην πρόοδο της γεωργίας στην Αγγλία μετά τη λήξη των ναπολεόντειων πολέμων:

Αληθώς μεγάλη επήλθεν πρόοδος εις την γεωργίαν από το 1815 εν Αγγλία, αλλά δεν είναι αποτέλεσμα των προστατευτικών νόμων, η ασφάλεια της ιδιοκτησίας, η βεβαιότης ότι έκαστος είναι κύριος της παραγωγής του, ιδού τα αίτια της προόδου της γεωργίας εν Αγγλία, και ήθελεν είσθαι γελοίον να αποδίδη τις την πρόοδον αυτών, λέγει ο Σμιθ, εις τους προστατευτικούς Νόμους, καθώς ήθελεν είσθαι γελοίον να αποδίδει την αύξησιν της εν γένει προόδου του πλούτου εις την καθιέρωσιν των δημοσίων χρεών, διότι χρονολογικώς το εν έρχεται κατόπι του άλλου (Γερουσία 1859: 539, *WN IV.v.b.44*).

Ο Χρυστίδης απαντά ότι αυτός ερμηνεύει σωστά τον Σμιθ για το «*acte de navigation*»:

Περί αυτού του νομοθετήματος ιδού πώς εκφράζεται ο Σμιθ. «Είναι ενδεχόμενον, ότι πολλάι διατάξεις αυτού του νόμου να ήναι ο καρπός της εθνικής δυσμενείας· και όμως είναι τοσούτον φρόνιμοι ως να ήσαν υπηγορευμένοι από την πλέον εσκεμμένην φρόνησιν»· ώστε ούτε εκ της ιστορίας, ούτε εκ τη υφής του λόγου εξάγεται η ιδέα, την οποίαν ο Κ. υπουργός απέδωκεν εις την γνώμην ταύτην του Σμιθ (Γερουσία 1859: 555, *WN IV.ii.29*).

Στην πραγματικότητα ο Σπυρομήλιος έχει δίκιο και ο Σμιθ όντως θεωρούσε ότι από πλευράς ασφαλείας ο νόμος περί ναυσιπλοΐας ήταν ορθός, αλλά όχι από οικονομικής πλευράς.

Εδώ είναι Βαλκάνια στα μέσα του 19ου αιώνα: δύο εξέχοντα μέλη του πολιτικού κατεστημένου, γερασμένοι ήρωες του αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία, με άπταιστα γαλλικά και καλά διαβασμένοι στην πολιτική οικονο-

μία και την οικονομική ιστορία, που υπηρετούν έναν Βαυαρό βασιλιά, μπαίνουν σε μια συζήτηση για το *laissez-faire* και τον προστατευτισμό που καταλαμβάνει 80 σελίδες καταγεγραμμένων πρακτικών με αναφορά στον Smith και στον *Πλούτο των Εθνών*. Αυτή η συζήτηση, ωστόσο, είναι χαρακτηριστική της διάδοσης των ιδεών του Smith στον τομέα της πολιτικής: και οι δύο πλευρές συμφωνούν ότι πρέπει να ξεκινήσουμε από φιλελεύθερες αρχές. Αισθάνονται οικείοι με τη γαλλική πολιτική οικονομία και η γνώση τους για τον Smith είναι μέσα από τη γαλλική μετάφραση. Και οι δύο συμφωνούν ότι ο Smith είναι ο πατέρας της πολιτικής οικονομίας και ο πρωταθλητής των φιλελεύθερων αρχών. Και οι δύο θέλουν να επιστρατεύσουν την αυθεντία του για να νομιμοποιήσουν τους πολιτικούς σκοπούς τους. Το ερώτημα δεν είναι θεωρητικό, αλλά πραγματιστικό και πρακτικό. Μπορούν, ή πρέπει, να εφαρμοστούν στην πράξη οι φιλελεύθερες αρχές, χωρίς να τίθεται σε κίνδυνο η εθνική οικονομία; Το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας της πολιτικής οικονομίας και της οικονομικής πολιτικής στη Νοτιοανατολική Ευρώπη τον 19ο αιώνα περιστράφηκε γύρω από αυτό το ζήτημα, δημιουργώντας ένα ειδικό μίγμα πρακτικού φιλελευθερισμού (Psalidopoulos & Theocarakis 2011).

Αυτή η συζήτηση δεν ήταν ένα μεμονωμένο περιστατικό. Η αυθεντία του Smith χρησιμοποιήθηκε στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις που ακολούθησαν την έξωση του Όθωνα. Οι Ψαλιδόπουλος και Συρμαλόγλου (Psalidopoulos & Syrmaloglou 2005: 235) έχουν εντοπίσει οκτώ αναφορές στον Smith σε 179 ελληνικές κοινοβουλευτικές συζητήσεις μεταξύ 1862 και 1910. Οι φιλελεύθερες ιδέες στο όνομα του Smith εκφράστηκαν επίσης στην ελληνική «Εταιρεία Ελευθεριών του Εμπορίου», η οποία, αν και βραχύβια (1865-1867), είχε έντονη δημόσια παρουσία (Psalidopoulos 2005). Την περίοδο της ακμής της αριθμούσε περισσότερα από 400 μέλη, το ένα τρίτο από Έλληνες της Διασποράς. Η συζήτηση διαπερνούσε πολλά κείμενα πολιτικής της περιόδου (Ψαλιδόπουλος 1994).

Πανεπιστημιακοί οικονομολόγοι για τον Smith στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα

Στον 20ό αιώνα ο Smith εξετάζεται κυρίως υπό ιστορικό πρίσμα⁴⁰. Αντιμετωπιζόταν ως ο θεμελιωτής μιας επιστήμης που έχει πλέον ανδρωθεί. Θα εξετάσουμε πώς αναφέρεται στα γραπτά κάποιων από τους σημαντικότερους πανεπιστημιακούς οικονομολόγους της περιόδου. Ο πλέον γνωστός Έλληνας οικονομολόγος από την ίδρυση του ελληνικού κράτους με διεθνή φήμη ήταν ο Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης (1876-1935). Έχει αποκληθεί «ο πατριάρχης των δημοσίων οικονομικών»⁴¹. Γνωστός διεθνώς από τη διδακτορική του διατριβή στο Παρίσι για την Ιστορία της Τράπεζας της Αγγλίας (Andréadès 1901, 1909) και τη μνημειώδη Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας (Ανδρεάδης 1918), έργα που μεταφράστηκαν σε άλλες γλώσσες, είναι ο μόνος Έλληνας οικονομολόγος για τον οποίον υπάρχει λήμμα στο γνωστό οικονομικό λεξικό Palgrave (Bigg 1987), ενώ τη νεκρολογία του έγραψε ο ίδιος ο John Maynard Keynes στην *Economic Journal* (Keynes 1935). Ήταν επίσης εξέχων οικονομικός ιστορικός. Ανιψιός του μεγάλου Ερμανουήλ Ροΐδη, ο Ανδρεάδης σπούδασε νομικές και οικονομικές επιστήμες στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού, του οποίου αναγορεύθηκε διδάκτωρ, ενώ συνέχισε τις σπουδές του στο Λονδίνο. Ο Ανδρεάδης γράφει με θαυμασμό για τον Smith, για τη σαφήνιά του (Ανδρεάδης 1906: 136) και την πρακτικότητα του (1906: 221). Στον εισιτήριο λόγο του ως υφηγητή στο μάθημα της «Δημοσιολογίας» [δηλ. της Δημόσιας Οικονομικής Θεωρίας] (Ανδρεά-

40. Ίσως η ορθότερη περιοδολόγηση της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα θα ήταν από το 1830 έως το 1920, εφόσον με το 1920 ξεκινά η δεκαετία στην οποία ιδρύονται νέα πανεπιστήμια (ΑΠΘ) και σχολές (Γεωπονική, ΑΣΟΕΕ, η Πάντειος το 1930), και από το 1920 έως το 1974, όπως προτείνει ο Ψαλιδόπουλος (Psalidoropoulos 2014). Οι Βιομηχανικές Σχολές Πειραιώς και Θεσσαλονίκης (σήμερα Πανεπιστήμιο Πειραιώς και Μακεδονίας αντίστοιχα) ξεκινούν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Από τους οικονομολόγους που αναφέρω στο τμήμα αυτό, ο Ανδρεάδης ήταν πάντοτε μέλος των επιτροπών για την εκλογή κάποιου στη βαθμίδα του τακτικού καθηγητή. Ο Ζολώτας ξεκίνησε από το ΑΠΘ, ενώ ο Καλιτσουνάκης από υφηγητής στο Αθήναις εξελέγη καθηγητής στην ΑΣΟΕΕ. Ο Γουναράκης διήυθνε την ΑΣΟΕΕ τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της.

41. Ο χαρακτηρισμός «πατριάρχης» είναι του Μάνου Κουντουρή (1998). Υιοθετήθηκε ευρύτερα στο Δονάτος κ.ά. 2008. Ήταν ο πρώτος τακτικός καθηγητής της Δημόσιας Οικονομικής στην Ελλάδα. Η έδρα που ιδρύθηκε το 1880 με τον Ζωγράφο ως υφηγητή καταργήθηκε λίγο αργότερα και επανιδρύθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα (Γκιούρας 2000: 190).

δης 1903) επισκοπεί τη θεωρία της δημόσιας οικονομικής, αναλύοντας τους κανόνες για τη φορολογία του Smith και κάνει διάκριση μεταξύ δύο σχολών της δημόσιας οικονομικής: εκείνη της Αγγλίας και Γαλλίας που βασίζεται στην πολιτική οικονομία και εκείνη της Γερμανίας και της Αυστρίας που θεωρεί τη δημοσιολογία ως κλάδο του διοικητικού δικαίου, που ιστορικά την αποδίδει στις «καμραλικές» (δηλ., καμεραλιστικές) σπουδές στις χώρες αυτές. Παρατηρεί μάλιστα ότι «Η εμφάνιση της πολιτικής οικονομίας εν Γερμανία εκαλόρωσε, προς στιγμήν, τας στενωτάτας ταύτας σχέσεις. Αλλ' η επιρροή του Αδάμ Σμιθ υπήρξεν ενταύθα παροδική» (Ανδρεάδης 1903: 17).

«Τέλος δεν πρέπει να λησμονηθή ότι η δημοσιολογία επήγασεν εν Αγγλία και Γαλλία εξ οικονομικών σπουδών, αναφαίνεται δε ως τμήμα των πραγματειών περί πολιτικής οικονομίας θεωρουμένης κατά τον Α. Σμιθ ως κλάδου της επιστήμης του πολιτευτού ή του νομοθέτου (when considered as a branch of the science of a statesman or legislator)» (Ανδρεάδης 1903:16, *WN IV.Introduction.1*)⁴². Συνεχίζει «Ο χρόνος δεν μας επιτρέπει ν' αναλύσωμεν τας δημοσιονομικάς θεωρίας του περίφημου Σκώτου οικονομολόγου, δεν νομίζωμεν όμως άσκοπον να επαναλάβωμεν ενταύθα τους τέσσαρας υπό του Αδάμ Σμιθ τεθέντας νόμους ως προς την επιβολήν και την είσπραξιν των φόρων». «Τέλος αι δημοσιονομικάι θεωρίαί ευρίσκουσι βάσεις στερεωτέρας και ανάπτυξιν μάλλον εξησφαλισμένην, χάρις εις τας προόδους της πολιτικής οικονομίας εξαρθείσης των 1776 υπό του Αδάμ Σμιθ εις το αξίωμα της Επιστήμης» (Ανδρεάδης 1903: 24). «Υποστηρίζονται δε νυν αρχαί, τας οποίας, αν ήκουον οι Ορθόδοξοι Οικονομολόγοι, αναμφιβόλως θα έφριπτον εντός των τάφων των» (Ανδρεάδης 1903: 26). Ο Ανδρεάδης θαυμάζει τον Smith και του αποδίδει τη θεμελίωση της πολιτικής οικονομίας ως επιστήμης. Θεωρεί ότι κάποιες από τις αρχές του ισχύουν ακόμα, αλλά οι πρόοδοι της επιστήμης τις αντικατέστησαν με άλλες ορθότερες. Πάντως, διαβάζοντας τον Ανδρεάδη για τον Smith αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι από τον *Πλούτο των Εθνών* έχει διαβάσει μόνο το Πέμπτο Βιβλίο αφού πουθενά δεν επιχειρεί να συνδέσει τη θεωρία της πολιτικής οικονομίας του Smith που υπάρχει στα υπόλοιπα τέσσερα βιβλία με το πέμπτο βιβλίο.

Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος (1884-1957) ήταν από τους σημαντικότερους οικονομολόγους του 20ού αιώνα (Κακριδής 2017). Ανώτερος δημόσιος λειτουργός, υπουργός οικονομικών, διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος και

42. Ο Ανδρεάδης έχει προσθέσει το «when».

καθηγητής πολιτικής οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, είναι γνωστός από την *Έκθεσή* του το 1952 (Βαρβαρέσος 2002). Στις πανεπιστημιακές του παραδόσεις που δημοσιεύθηκαν την επόμενη χρονιά που εκλέχτηκε τακτικός καθηγητής (Παπασπυρόπουλος 1925), ο Βαρβαρέσος αντιδιαστέλλει δύο σχολές ως προς το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Η πρώτη είναι «η Σχολή των Φυσιοκρατών, και ιδίως η του Adam Smith [η οποία] διεκήρυξε την απόλυτον αναγνώρισιν του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, της απολύτου τουτέστιν ελευθερίας του ατόμου όπως ποιήσεται χρήσιν αυτής ως θεμελιώδες δόγμα της οργανώσεως της κοινωνίας». Συνεχίζει όμως: «Προ τούτης όμως ανεφάνη νέα σχολή, ήτις, ημφισβήτησε την ορθότητα της θεωρίας του Smith, και αύτη είναι η Σχολή του Σοσιαλισμού, ιδίως από της αναγωγής αυτής εις επιστημονικήν Σχολήν υπό του Καρόλου Μάρξ» (Παπασπυρόπουλος 1925: 54-55, έμφαση στο πρωτότυπο). Σήμερα όμως επικρατεί η «αρχή ότι το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας είναι σεβαστόν αλλ' ουδέποτε δύναται να θεωρηθή επικρατέστερον του κοινού συμφέροντος» (Παπασπυρόπουλος 1925: 57). Σε άλλο κεφάλαιο ο Βαρβαρέσος (Παπασπυρόπουλος 1925: §27: 85-87) μιλά για τον «τεχνικό καταμερισμό των έργων» και αναφέρεται στα επιχειρήματα του Smith, προσθέτει όμως ότι «ο νεαρός εργάτης [...] δεν εκμανθάνει ωρισμένην τέχνην, αλλά μανθάνει να εκτελή εν ελάχιστον τμήμα του όλου έργου, ου συνεπεία είνε ότι η *μόρφωσις του εργάτου καθίσταται μονομερής* και περιορισμένη» (Παπασπυρόπουλος 1925: 88, έμφαση στο πρωτότυπο) και ότι παρέχει την ευκαιρία στους εργοδότες για καταχρήσεις με την απασχόληση γυναικών και παιδιών.

Ο Δημήτριος Εμμ. Καλιτσουνάκης (1888-1982) ήταν ο οικονομολόγος που περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον προσπάθησε να κάνει γνωστό τον Smith στο ελληνικό κοινό (βλ. Psalidopoulos & Stassinopoulos 2016: 139-141). Ήταν από τους σημαντικότερους οικονομολόγους της γενιάς του και στα γραπτά του οποίου ανακαλύπτουμε μια συστηματική ενασχόληση με τον Smith. Φοίτησε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, της οποίας αναγορεύθηκε διδάκτωρ, και στη συνέχεια σπούδασε κοινωνικές και οικονομικές επιστήμες στο Βερολίνο, όπου γνώρισε το έργο των Gustav Schmoller, Lujo Brentano και Werner Sombart⁴³. Ξεκίνησε την πανεπιστη-

43. Οι ιδέες του Καλιτσουνάκη φαίνεται ότι κατά την ακαδημαϊκή του πορεία στην Ελλάδα γίνονται ολοένα και πιο φιλελεύθερες και λιγότερο επηρεασμένες από τη Γερμανική

μιακή του σταδιοδρομία ως υφηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στη συνέχεια δίδαξε για πολλά χρόνια (1923-1959) ως καθηγητής πολιτικής οικονομίας στην ΑΣΟΕΕ, της οποίας υπήρξε αρκετές φορές πρύτανης. Το 1919 δημοσιεύει μια μετάφραση ενός άρθρου του Gustav Schmoller (1907) για τον Smith (Schmoller 1919). Ο φοιτητής του Μιλτιάδης Γκολέμης μεταφράζει αργότερα το άρθρο του W.R. Scott για την επίδραση της ελληνικής σκέψης στον Smith (Scott 1947-9). Ο Καλιτσουνάκης υπήρξε ο ιδρυτής το 1921 και για πενήντα χρόνια συντάκτης του *Αρχείου Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*. Το 1929 δημοσιεύει στο *Αρχείον* ένα εκτενές άρθρο περίπου 300 σελίδων με τίτλο «Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας», το οποίο κυκλοφόρησε και ως αυτοτελές βιβλίο (Καλιτσουνάκης 1929, 1929a)⁴⁴. Στο άρθρο αυτό αφιερώνει 16 σελίδες στον Smith, τον οποίον τον τοποθετεί στο ιστορικό, φιλοσοφικό και πολιτικό πλαίσιο. Εκτός φυσικά από τον *Πλούτο των Εθνών* συζητά εκτενώς τη *Θεωρία Ηθικών Συναισθημάτων* και αναφέρει τις *Διαλέξεις στη Φιλοσοφία του Δικαίου* (Smith 1978 [LJ])⁴⁵. Συζητά επίσης τη σχέση της *Θεωρίας Ηθικών Συναισθημάτων* με τον *Πλούτο των Εθνών*. Ο Καλιτσουνάκης δεν αναφέρεται καθόλου στην εργασιακή θεωρία της αξίας του Smith. Το *Αρχείον* λειτούργησε ως βήμα για να γνωρίσει το ελληνικό κοινό την ιστορία της οικονομικής σκέψης με πολλά άρθρα για πολλές μορφές της πολιτικής οικονομίας και της οικονομικής θεωρίας. Στον Καλιτσουνάκη οφείλουμε και την πρώτη μετάφραση τμημάτων του *Πλούτου των Εθνών* (Smith 1948).

Το βιβλίο, όμως, που αποτέλεσε ορόσημο στη διδασκαλία της οικονομικής επιστήμης στην Ελλάδα και το οποίο ήταν εν μέρει υπεύθυνο για την επικράτηση των νεοκλασικών οικονομικών στη χώρα μας δημοσιεύθηκε το

Ιστορική Σχολή, όπως προκύπτει από μια ιστορική ανάγνωση της αρθρογραφίας του στο *Αρχείον*. Η πολιτική του στάση όμως ήταν εξαιρετικά τίμια και θαρραλέα. Υπήρξε μάρτυρας υπεράσπισης στη δίκη του Δ. Μπάτση το 1952 και στήριζε τον φοιτητή του Μανόλη Γλέζο σε μία περίοδο που η θέση των δημοσίων υπαλλήλων ήταν εξαιρετικά επισφαλής. Βλ. και την άποψή του για τον σοσιαλισμό στη νεκρολογία του Βεζανή (Καλιτσουνάκης 1932a).

44. Ο Καλιτσουνάκης ήταν ο πρώτος πανεπιστημιακός που δίδαξε ιστορία οικονομικών θεωριών σε ελληνικό πανεπιστήμιο, ως υφηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το άρθρο στο *Αρχείον* και το βιβλίο προέρχονταν από τις παραδόσεις του.

45. Αυτό δεν είναι περιεργό. Στη γερμανόφωνη βιβλιογραφία –την οποία κατείχε καλά ο Καλιτσουνάκης– υπήρχε η συζήτηση για τη σχέση ανάμεσα στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* και στον *Πλούτο των Εθνών* γνωστή και ως «Το πρόβλημα του Adam Smith» (Das Adam Smith Problem). Βλ. Montes (2003).

1942 με τον τίτλο *Θεωρητική Οικονομική*. Συγγραφέας του ήταν ο Ξενοφών Ζολώτας (1904-2004). Η θεσμική επιρροή του Ζολώτα ήταν μεγαλύτερη από οποιουδήποτε άλλου Έλληνα οικονομολόγου, αφού διετέλεσε διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος σε τρεις θητείες για είκοσι χρόνια και υπήρξε για λίγους μήνες και υπηρεσιακός πρωθυπουργός (Τράπεζα της Ελλάδος 2005, Ψαλιδόπουλος 2009). Εκπαιδευμένος στη Λειψία, στο Παρίσι και στο Λονδίνο, έγινε τακτικός καθηγητής πολιτικής οικονομίας στο νεοϊδρυθέν Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης στην ηλικία των 24 ετών και λίγα χρόνια αργότερα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η *Θεωρητική Οικονομική* του Ζολώτα υπήρξε για τα μέτρα της εποχής ένα σύγχρονο και περιεκτικό εγχειρίδιο, το οποίο εκπαίδευσε γενιές οικονομολόγων στην Ελλάδα. Στο βιβλίο αυτό ο Smith αναφέρεται ως η πρώτη γενιά της κλασικής σχολής μαζί με τους φυσιοκράτες. Η «αντικειμενική θεωρία περί αξίας και τιμών» του Smith περιγράφεται συνοπτικά χωρίς να υιοθετείται (Ζολώτας 1942: 135). Σύμφωνα με τον Ζολώτα: «Ο Smith είναι ο πρώτος οικονομολόγος όστις απέδωσε θεμελιώδη σημασίαν εις το πρόβλημα των τιμών και κατενόησεν ότι τούτο είναι και το προσδιορίζον την διαδικασίαν της διανομής του εισοδήματος. Εκ των ερευνών του τελευταίου τούτου θέματος προκύπτει και η διάκρισις τριών διαφορετικών συντελεστών εις την παραγωγήν» (Ζολώτας 1942: 136). Αυτό είναι αλήθεια σε ό,τι αφορά τη διανομή του εισοδήματος ανάμεσα στις τρεις τάξεις, αλλά ο Smith δεν είχε θεωρία συντελεστών παραγωγής τύπου Say. Η τελική αποτίμηση του Smith από τον Ζολώτα είναι ότι η οικονομική επιστήμη «δεν άρχεται αποτόμως από του Smith, αλλ' ότι ανεπτύχθη βαθμηδόν. Κατά τούτο μόνον δυνάμεθα να θεωρήσωμεν τον Smith ως ιδρυτήν της θεωρητικής οικονομικής, ότι η επιστήμη έκτοτε εγένετο διεθνής και το επιστημονικόν νήμα έφθασε μέχρις ημών χωρίς να διακοπή» (στο ίδιο). Αλλά με τον Ζολώτα, ο Smith χάνει τη δύναμή του. Γίνεται ένα επεισόδιο στην ιστορία των οικονομικών θεωριών, όχι απαραίτητο για την κατανόηση της επιστήμης, αλλά που είναι χρήσιμο να το γνωρίζουμε ως εγκυκλοπαιδική γνώση⁴⁶.

46. Την ίδια χρονιά με τον Ζολώτα και από τον ίδιο εκδόθη, δημοσιεύεται η *Δημόσια Οικονομική* του Άγγελου Αγγελόπουλου (1904-1995), τακτικού καθηγητή δημόσιας οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, σημαντικής προσωπικότητας της επιστήμης και της πολιτικής. Οι απόψεις του είναι παρεμφερείς με εκείνες του Ζολώτα. Αφιερώνει ένα υποκεφάλαιο στη «δημοσιονομική διδασκαλία του Adam Smith» (Αγγελόπουλος 1942: 84-87) στο οποίο ξεκινά με θαυμασμό: «Το περίφημον βιβλίον του "περί της φύσεως και

Ασφαλώς, οι προαναφερθέντες οικονομολόγοι δεν ήταν οι μόνες πηγές στις οποίες μπορούσε να ανατρέξει ο αναγνώστης για να πληροφορηθεί για τον Smith. Το ευρύτατα διαδεδομένο εγχειρίδιο ιστορίας οικονομικών θεωριών των Charles Gide και Charles Rist (1930) περιείχε ένα μεγάλο κεφάλαιο για τον Σκώτο φιλόσοφο. Ο Δημοσθένης Κούσης, δικηγόρος, διδάκτωρ πολιτικών και οικονομικών επιστημών του Πανεπιστημίου του Freiburg και καθηγητής πολιτικής οικονομίας στην Παιδαγωγική Ακαδημία γράφει μια μονογραφία για τους κλασικούς οικονομολόγους το 1936 (Κούσης 1936) και στέκεται με κριτικό θαυμασμό απέναντι στον Smith, ενώ αναφέρεται εκτενώς –αν και κάπως περιγραφικά– στο έργο του. Είναι ενδιαφέρον ότι οι περισσότεροι οικονομολόγοι της περιόδου γνωρίζουν τον Smith μέσα από τη γερμανική βιβλιογραφία, προφανώς λόγω των σπουδών τους. Ο Καλιτσουνάκης και ο Κούσης παραθέτουν σχεδόν αποκλειστικά γερμανική βιβλιογραφία ακόμα και για τις μεταφράσεις των κλασικών. Επίσης, η εργασιακή θεωρία της αξίας του Smith είτε παραλείπεται σχεδόν ολοσχερώς (π.χ., Ανδρεάδης, Καλιτσουνάκης, Ζολώτας) είτε αντιμετωπίζεται κριτικά μέσα από το πρίσμα των νεοτέρων σχολών. Μόνον όσοι έχουν μαρξιστική παιδεία έχουν μια πληρέστερη αναφορά στην εργασιακή θεωρία του Smith που δείχνει κατανόηση του θεωρητικού προβληματισμού. Το λήμμα, για παράδειγμα, του Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου⁴⁷ για τον Smith στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (Παπακωνσταντίνου 1926-1934), αν και εκ των πραγμάτων σύντομο, είναι σαφές και περιεκτικό και φανερώνει μια βαθύτερη αντίληψη του θέματος ως προς τη θεωρία της αξίας:

των αιτίων του πλούτου των εθνών” δεν υπήρξε μόνο θεμελιώδες διά την οικονομικήν σκέψιν, αλλά παρέσχε σπουδαίαν ώθησιν και εις την δημοσιονομικήν θεωρίαν» (Αγγελόπουλος 1942: 84). Καταλήγει όμως μάλλον αρνητικά: «Την έρευνάν του επί των οικονομικών ζητημάτων ενετόπισε κυρίως ο Smith εις την παρακολούθησιν της μεταβιβάσεως του φορολογικού βάρους [...] χωρίς να προβή εις την δημιουργίαν μιας συστηματικής φορολογικής θεωρίας. Γενικώτερον δε, ως παρατηρεί ο L. v. Stein, ο A. Smith κατώρθωσε να δώσῃ εν πλήρη σύστημα Δημόσιας Οικονομίας, αλλ’ ουδέν ωλοκληρομένον σύστημα Δημοσίας Οικονομικής, διότι εις τας ερεύνας του επί δημοσιονομικών ζητημάτων ελλείπει εντελώς η ενιαία κατευθυντήριος αρχή» (Αγγελόπουλος 1942: 86, έμφαση στο πρωτότυπο).

47. Ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου (1905-1991) ξεκίνησε ως σημαντικός μαρξιστής διανοούμενος και κατέληξε υπουργός Εθνικής Παιδείας της επταετούς δικτατορίας και συγγραφέας του αντικομμουνιστικού έργου *Πολιτική Αγωγή* (1970), περίληψη του οποίου διδασκόταν στα γυμνάσια επί δικτατορίας. Βλ. Κατσάπης (2011).

Ο Σμιθ εκήρυξε ως μοναδική πηγή του υλικού πλούτου, δηλαδή των αξιών χρήσεως, την εργασία εν γένει και μάλιστα εις την συνολική της κοινωνική μορφή του καταμερισμού της εργασίας. Την αξία του εμπορεύματος την καθορίζει με τον εν εαυτώ περιεχόμενον εργάσιμον χρόνον, αλλ' έπειτα την πραγματικότητα του καθορισμού τούτου την μεταθέτει εις τους προαδαμιαίους χρόνους. Εκείνο το οποίον παρουσιάζεται εις το όμματά του σαφές, όταν εξετάξη το απλούν εμπόρευμα, αποβαίνει σκοτεινόν μόλις την θέσιν του απλού εμπορεύματος καταλάβουν αι ανώτεροι και συνθετώτεροι μορφαί του κεφαλαίου, της μισθωτής εργασίας, της εγγείου προσόδου κ.λπ. Πάντως η μεγαλύτερα ίσως συμβολή του Σμιθ εις την πολιτική οικονομίαν ει- ναι ότι απεκάλυψε πρώτος αυτός την βαθυτέραν ουσίαν της αξίας.

Την ίδια κατανόηση δείχνει ο Αριστοτέλης Σίδερης (1889-1975) δικηγόρος, σοσιαλιστής, βουλευτής το 1915 και ιδρυτικό στέλεχος του ΣΕΚΕ, καθηγητής ιστορίας κοινωνικών και οικονομικών θεωριών και οικονομικού βίου (1943-1960) στην ΑΣΟΕΕ, ο οποίος περιγράφει κριτικά τη θεωρία της αξίας του Smith (Σίδερης 1953: 81-86)⁴⁸.

Πάντως, οι μαρξιστές δεν ήταν πάντοτε ευγενικοί με τον Smith. Ο Δημήτρης Μπάτσος (1916-1952), θύμα της βαρβαρότητας του μετεμφυλιακού κράτους, στη *Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα* (Μπάτσος 1947/1977: 406-424) αντιπαραβάλλει τον Smith, ως εκπρόσωπο της «αστικής οικονομολογικής επιστήμης», με τις ιδέες του Marx για να τον καταρρίψει. Τα παραθέματα από τον Smith προέρχονται δευτερογενώς από τον ίδιο τον Marx: την αγγλική μετάφραση του *Κεφαλαίου* και από τη γαλλική μετάφραση της έκδοσης του Kautsky των *Θεωριών για την Υπεραξία*⁴⁹. Ψάχνοντας για θεωρητικό και πολιτικό αντίπαλο φαίνεται ότι ήταν ευχερέστερο από το να γίνουν αντιληπτές οι θεωρητικές συγγένειες Smith και Marx.⁵⁰

48. Αναφορά στον Smith κάνει και ο Λάζαρος Χουμανίδης (γ. 1921), βοηθός τότε του Σίδερη και έκτακτος εντεταλμένος καθηγητής στην ΑΣΟΕΕ, σήμερα ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Πειραιώς, αλλά υιοθετεί την άποψη του Say ότι η θεωρία της αξίας του Smith αποτελεί «ακαταστασία» (Χουμανίδης 1952: 36).

49. Συγκεκριμένα ο Μπάτσος χρησιμοποιεί την έκδοση του Σικάγου για το *Κεφάλαιο* [*The Capital*, Chicago 1933 (Transl. Ern. Untermann) Ed. Ch. H. Kerr] και το *Histoire des doctrines économiques*, Paris 1925 (trad. Molitor), Ed. Costes. Ο Smith δεν υπάρχει στη βιβλιογραφία.

50. Αρκετοί σύγχρονοι Έλληνες φιλόσοφοι και οικονομολόγοι με μαρξιστική παιδεία

Τελικές παρατηρήσεις

Οι ιδέες του Smith δεν μετακενώθηκαν ποτέ πλήρως στην Ελλάδα. Μετά την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους, ήταν η Γαλλική Φιλελεύθερη Σχολή που επικράτησε σχεδόν απόλυτα στον ακαδημαϊκό χώρο και στον δημόσιο λόγο, ενώ ο Smith αναφερόταν κυρίως ως –αξιοθαύμαστος μεν, ατελής δε– πρόδρομος των φιλελεύθερων οικονομολόγων και όχι ως θεωρητικός με ίδια αξία. Αυτό δεν πρέπει να μας ξενίζει. Παρόλο τον σεβασμό που απολάμβαναν οι καθηγητές πανεπιστημίου της περιόδου και οι δημόσιες προσωπικότητες, η κοινότητα ήταν ευάριθμη και χωρίς θεωρητικές ανησυχίες. Ήταν μια ευρυμάθεια χωρίς ιδιαίτερο βάθος. Η επαφή με τον Smith και την οικονομική θεωρία γενικότερα ήταν επιφανειακή. Για τον λόγο αυτό παρατηρούμε ένα σκοπιμοθηρικό εράνισμα του Σκώτου φιλοσόφου, προκειμένου να υπηρετήσει μια προσωπική, πολιτική και ιδεολογική ατζέντα. Κάποιοι επικαλούνται την αυθεντία του για να στηρίξουν τον προστατευτισμό⁵¹, κάποιοι άλλοι για να στηρίξουν το *laissez-faire* και την ελευθερία του εμπορίου και, τέλος, κάποιοι άλλοι τον θέλουν υπέρμαχο της ελευθερίας και της ατομικής ιδιοκτησίας για να εξορκίσουν το φάντασμα του κοινωτισμού που πλανιόταν πάνω από την Ευρώπη. Η όποια συζήτηση για θεωρία είχε φυγαδευθεί.

Η κλασική πολιτική οικονομία δεν είχε ποτέ πολλούς οπαδούς στην Ελλάδα, ακόμα και η συμβολή του Smith ως ιδρυτή της κλασικής σχολής και της εργασιακής θεωρίας της αξίας δεν συζητήθηκε. Η θεωρία του για την αξία αγνοήθηκε, ίσως επειδή η Ελλάδα του 19ου αιώνα ήταν μια γεωργική οικονομία με μια αδύναμη μεταποικιακή βάση⁵². Η εργασιακή θεωρία της αξίας δεν συζητήθηκε και για άλλον έναν ακόμα λόγο. Η σύνδεση της αξίας

είναι πιο προσεκτικοί στις αναλύσεις τους. Βλ. Ψυχοπαίδης 1990, Δρόσος 1994, Drosos 1996, Milios & Sotiropoulos 2009.

51. Ο Θανάσης Γκιούρας (2000: 92 σημ.43) γράφει για τις ερμηνείες της φορολογικής θεωρίας του Smith ότι η «πολυσιχιδία των απόψεων ερμηνείας και, εν πολλοίς κατάταξης του Adam Smith ως προς την φορολογική του αντίληψη αναδεικνύει περισσότερο την μεγάλη νομιμοποιητική δυναμική επίκλησης της θεωρίας του, παρά τη δυσκολία του επιχειρημάτων του καθαυτού».

52. Ο Σούτσος, για παράδειγμα, απέρριπτε τη θεωρία της διαφορικής γαιοπροσόδου του Ricardo διότι δεν θεωρούσε ότι είχε εφαρμογή στην ελληνική πραγματικότητα (Psalidopoulos 2014: 69).

των αγαθών με την εργασία οδηγούσε έμμεσα στην ηθική και πολιτική πρόταση ότι η εργασία, δηλ. οι φορείς της, έχουν δικαιωματικά αξίωση στο συνολικό παραγόμενο προϊόν. Ο Smith στον *Πλούτο των Εθνών* άλλαξε τη θεωρία της αξίας του, ώστε να περιλάβει τις αξιώσεις των τριών τάξεων (γαιοκτήμονες, εργάτες, επιχειρηματίες) στη διανομή του προϊόντος. Ο οξυδερκής όμως Say, πιστεύω, αντιλήφθηκε το ιδεολογικό πρόβλημα που θα είχε για τον φιλελευθερισμό η αναγνώριση του πρωταρχικού ρόλου της εργασίας. Για τον λόγο αυτό έδωσε κεντρική σημασία στη χρησιμότητα, μετέφερε το επίκεντρο της πολιτικής οικονομίας από την παραγωγή στη σφαίρα της κυκλοφορίας (βλ. Marx 1867/1962: 189-191) και θέσπισε τη διάκριση μεταξύ τριών παραγωγικών συντελεστών (γη, εργασία, κεφάλαιο). Μετά από τον Say (1803), αλλά σε αντίθεση προς αυτόν, ο David Ricardo (1817/1951) παρουσίασε μια εργασιακή θεωρία της αξίας, η οποία αποτέλεσε τη βάση της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Ο ίδιος ο Ricardo κάθε άλλο παρά φίλος του εργατικού κινήματος ήταν. Η θεωρία του όμως οδήγησε αρκετούς μεταρικαρδιανούς σοσιαλιστές οικονομολόγους σε ριζοσπαστικά συμπεράσματα για τη διανομή του προϊόντος. Το 1887, ο Henry Sidgwick (1887: 57) καταφέρεται κατά των (μεταρικαρδιανών) «Σοσιαλιστών που διέστρεψαν την [θεωρητική] ασυνέπεια του Ricardo σε ένα επιχείρημα κατά της ανταμοιβής των καπιταλιστών». Πράγματι, ήδη λίγο πριν τα τέλη του 19ου αιώνα υπήρχαν αρκετές θεωρίες που απέδιδαν στην εργασία το δικαίωμα επί του συνολικού προϊόντος, ώστε να αποτελέσουν το αντικείμενο μιας ειδικής μονογραφίας (Menger 1886). Συνεπώς, η επιλογή των οικονομολόγων της περιόδου να αγνοήσουν την εργασιακή θεωρία της αξίας, εμπειρείκε και ένα ιδεολογικό στοιχείο, το οποίο, όμως, ήταν ήδη ενσωματωμένο στη θεωρητική τους επιλογή (Theocarakis 2010).

Οι συζητήσεις της περιόδου αφορούσαν την έκταση που έπρεπε να πάρει ο προστατευτισμός και ο Smith αναφερόταν περίπου ως ο φιλελεύθερος πατέρας του *laissez-faire*. Η σκληρή οικονομική πραγματικότητα του μικρού ελληνικού κράτους επέβαλε τη λήψη προστατευτικών μέτρων, αλλά η ηγεμονία των φιλελεύθερων ιδεών δεν αμφισβητήθηκε ποτέ. Μόνο προς το τέλος του 19ου αιώνα, ιδίως μετά την πτώχευση του 1893, άρχιζαν να κερδίζουν έδαφος οι προστατευτικές ιδέες του Friedrich List, οι ιδέες της Γερμανικής Ιστορικής Σχολής και οι σοσιαλιστικές ιδέες (Psalidopoulos & Stassinopoulos 2016). Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα ο Smith επανεξετάστηκε κυρίως στο πλαίσιο της ιστορίας των οικονομικών θεωριών από πα-

νεπιστημιακούς που υιοθετούσαν ένα θεωρητικό κράμα φιλελευθερισμού και αρχών της γερμανικής ιστορικής σχολής. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, αρχικά με τον Ζολώτα και πιο έντονα αργότερα, η σχολή που επικράτησε ήταν τα νεοκλασικά οικονομικά, ενώ ο Smith τώρα έγινε, στην καλύτερη περίπτωση, ο πατέρας του «αόρατου χεριού»,⁵³ και στη χειρότερη περίπτωση, ένας πρόδρομος που έσπρωξε τα οικονομικά στον λανθασμένο δρόμο, ως προς τη θεωρία της αξίας. Μια σύντομη ιδεολογική χρήση του Smith έγινε κατά τη δεκαετία του 1990, όπου ο νεοφιλελευθερισμός προσπάθησε να στρατολογήσει τον Σκώτο φιλόσοφο⁵⁴. Αλλά το πραγματικό ενδιαφέρον για τον Smith επανεμφανίστηκε στον ακαδημαϊκό χώρο τα τελευταία είκοσι χρόνια, στο πλαίσιο της πρόσφατης ακαδημαϊκής γνώσης στην πολιτική φιλοσοφία, της ιστορίας της οικονομικής σκέψης και της μελέτης του Διαφωτισμού, ιδιαίτερα του Σκωτικού⁵⁵. Ένας νέος τύπος λόγου αναδύεται και ακμάζει στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας και βαθύτερης διάδοσης των επιστημονικών ιδεών.

53. Το περιβόητο «αόρατο χέρι» του Smith (*TMS* IV.i.10, *WN* IV.ii.9) επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες. Βλ. American Economic Association 1994. Η σχετική βιβλιογραφία αριθμεί αρκετές σελίδες.

54. Ο Adam Smith έζησε βεβαίως σε μια περίοδο όπου οι έννοιες «δεξιά» και «αριστερά» δεν είχαν ακόμη δημιουργηθεί, άρα δεν ήταν δυνατόν να αυτοπροσδιορισθεί με αυτούς τους όρους. Για τον λόγο αυτό, αλλά κυρίως επειδή τα κείμενά του επιδέχονται πολλαπλές ερμηνείες, τόσο η αριστερά όσο και η δεξιά έχουν επιχειρήσει να τον προσεταιριστούν (Βλ. Fleischacker 2016, Otteson 2016). Ο Smith στην Ελλάδα δεν έχει πάντως σαφές ιδεολογικό στίγμα. Ακραία περίπτωση είναι το ρεπορτάζ της *Καθημερινής* για τη σύλληψη από τις αρχές, στα Καλύβια Αττικής, των Νίκου Μαζιώτη και Παναγιώτα Ρούπα, οι οποίοι ήταν «βασικοί ύποπτοι [...] για την τρομοκρατική οργάνωση “Επανάστατικός Αγώνας”» τον Απρίλιο του 2010. Ο δημοσιογράφος Κώστας Ονισένκο αναφέρει ότι: «Ανάμεσα στα δεκάδες ευρήματα υπήρχαν αρκετά βιβλία, μεταξύ των οποίων η ανάλυση της οικονομίας από τον Καρλ Μαρξ και τον Άνταμ Σμιθ» (Ονισένκο 2010).

55. Βλ. ιδιαίτερα το Διεθνές Συνέδριο για τον Adam Smith «Ο Άνταμ Σμιθ και ο Σκωτικός Διαφωτισμός / Adam Smith and the Scottish Enlightenment» στο ΕΚΠΑ στις 18-20 Δεκεμβρίου 2009 [<http://adamsmithathens2009.blogspot.gr/>] και το «Symposium: Adam Smith in Greece» (Drosos 2013). Ενδεικτικά Ψυχοπαίδης (1990), Χρυσάφης (2010), Βάκη (2012), Δρόσος (2016). Εμφανίζονται επίσης και μεταφράσεις βιβλίων για τον Smith, π.χ., Mathiot (1997), O'Rourke (2009).

Βιβλιογραφία

- American Economic Association (1994). Invisible-Hand Theories, 84 (2), Papers and Proceedings of the 160th Annual Meeting of the American Economic Association: 314-337. Συμβολές από τους Robert Nozick, Emma Rothschild, Oliver E. Williamson, Leda Cosmides & John Tooby και Eric S. Maskin.
- Andréadès, Andreas (1901). *Essai sur la fondation et l'histoire de la Banque d'Angleterre (1694-1844)*. Paris: Arthur Rousseau.
- Andréadès, Andreas (1909). *History of the Bank of England. Translated by Christabel Meredith, with a preface by H.S. Foxwell. Two volumes in one, 1640-1903*. London: P.S. King & Son.
- Bigg, R.J. (1987). Andreades, Andreas (1876-1935), στο John Eatwell, Murray Milgate & Peter Newman (επιμ.), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*. London: Macmillan, I: 94.
- Büsch, Johann Georg (1801). *Vollständiges systematisches Lehrbuch der gesammten Handlungswissenschaft*. Hamburg & Mainz: Gottfried Vollmer.
- [Büsch, Johann Georg] (1817). *Διδασκαλία εντελής συστηματική απάσης της Εμπορικής Επιστήμης*. Εν Ιασσίω: Εν τω Ελληνικώ Τυπογραφείω [Ανώνυμη μετάφραση του Büsch 1801].
- Cardoso, Jose Luis (1990). Economic thought in late eighteenth-century Portugal: physiocratic and Smithian influences, *History of Political Economy*, 22 (3): 429-441.
- Courcelle-Seneuil, Jean-Gustave (1858). *Partie théorique ou ploutologie*. Τόμος 1 του *Traité théorique et pratique d'économie politique*. Paris: Guillaumin.
- Drosos, Dionysios (1996). Adam Smith and Karl Marx: Alienation in market society, *History of Economic Ideas*, 4 (1/2): 325-351.
- Drosos, Dionysios (Guest Editor) (2013). Symposium: Adam Smith in Greece, *Adam Smith Review*, 7: 79-165.
- Drosos, Dionysios (2013). On the reception of Adam Smith's Moral Theory in modern Greece and the Greek edition of Theory of Moral Sentiments: facing the roots of misunderstanding moral sentiments, *Adam Smith Review*, 8: 5-18.
- Droz, Joseph (1829). *Économie politique: ou principes de la science des richesses*. Τόμος 3 των *Œuvres de Joseph Droz*. Paris: Jules Renouard.
- Droz, Joseph (1833). *Πολιτική οικονομία, ήτοι, Αρχαί της επιστήμης του πλούτου, υπό Ιωσήφ Δροζίου, μετάφρασις εκ του γαλλικού μετά πολλών προσθηκών υπό Α. Πολυζωΐδου*. Εν Ναυπλίω: Εκ της Τυπογραφίας Κ. Τόμπρα Κυδωνιέως, Κ. Ιωαννίδου Σμυρναίου, και Γ. Αθανασιάδου Μελισταγούς Μακεδόνας. [Μετάφραση του Droz (1829)].
- Fleischacker, Samuel (2016). Adam Smith and the Left, στο Hanley: 28, 478-493.
- Garnier, Joseph (1846). *Éléments de l'économie politique: Exposé des notions fondamentales de cette science*. Paris: Guillaumin.
- Garnier, Joseph (1869). *Στοιχεία πολιτικής οικονομίας*. Εν Αθήναις: Τυπ. Πάσσαρη. [Μετάφραση από τον Δ. Δεσποτόπουλο του Garnier 1846].
- Garnier, Joseph (1883). *Traité de finances: l'impôt en général, les diverses espèces d'impôts, le crédit public, les emprunts et l'amortissement, les dépenses publiques et les*

- attributions de l'état, les réformes financières. Notes et notices complémentaires historiques et statistiques.* Paris: Garnier Frères, 4ème édition.
- Garnier, Joseph (1887). *Οικονομολογικόν εγχειρίδιον: περί του φόρου εν γένει, περί των διαφόρων ειδών των φόρων, περί δημοσίας πίστεως, περί δανειών και χρεωλυσίας, περί δημ. δαπανών και της δικαιοδ. του κράτους, περί οικ. μεταρρυθμίσεων: μετά συμπληρωματικών σημειώσεων και πινάκων ιστορικών και στατιστικών/ έκδοσις τετάρτη μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού υπό Χρήστου Αθ. Ζάππα.* Βουκουρέστιον: Τυπογραφείον της «Εφημερίδος Σύλλογοι». [Μετάφραση του Garnier 1883].
- Garrett Fawcett, Millicent (1876). *Political economy for beginners.* London: Macmillan & Co. 4th edition revised and enlarged.
- Garrett Fawcett, Millicent (1881). *Εγχειρίδιον της πολιτικής οικονομίας δι' αρχαρίους, μεταφρασθέν εκ του αγγλικού υπό Εμ. Ι. Μαυροκορδάτου.* Εν Αθήναις: Ιασεμίδης. [Μετάφραση του Garrett Fawcett 1876].
- Gide, Charles & Charles Rist (1930). *Ιστορία των οικονομικών θεωριών από των φυσιοκρατών μέχρι σήμερον. Μετάφρασις εις την ελληνικήν εκ της πέμπτης εκδόσεως υπό Νικόλαου Β. Πατσέλη.* Εν Αθήναις: Τυπ. Α.Ε.Ε. Νέα. Ελληνική Ηώς. Α' τόμος.
- Gioli, Gabriella (1993). The diffusion of the economic thought of Adam Smith in Italy, 1776-1876, στο Mizuta & Sugiyama: 225-250.
- Hanley, Ryan Patrick (επιμ.) (2016). *Adam Smith: His life, thought, and legacy.* Princeton, NJ & Oxford: Princeton University Press.
- Hearn, William Edward (1863). *Plutology: or, the theory of the efforts to satisfy human wants.* Melbourne: Robertson.
- Ithakissios, Dionyssios D. (1992). John A. Soutsos (1804-1890): Greece's first academic economist, *Quaderni di storia dell'economia politica*, 10 (2): 37-70.
- Keynes, John Maynard (1935). Andrew Andréadès, *Economic Journal*, 45 (179): 597-601.
- Kitromilides, Paschalis M. (2013). *Enlightenment and Revolution: The making of Modern Greece.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kosztolányi, Deszö (2011). *Ο κλεπτομανής μεταφραστής.* Μετάφραση Αλόν Σιδέρν. Αθήνα: εκδόσεις Άγρα. Σειρά: Ο άτακτος λαγός Β'. [Πρώτη δημοσίευση στα ουγγρικά 1924].
- Lai, Cheng-chung (επιμ.) (2000). *Adam Smith across nations: translations and receptions of the Wealth of Nations.* Oxford: Oxford University Press.
- Laveleye, Emile de (1894). *Στοιχεία πολιτικής οικονομίας.* Εν Αθήναις: Τυπ. Βλαστού. [Μετάφραση Κωνσταντίνος Χ. Βουρνάζος του *Éléments d'économie politique.* Paris: Hachette, 1890, 4ème édition].
- Leroy-Beaulieu, Paul (1889). *Εγχειρίδιον πλουτολογίας, ή της οικονομικής επιστήμης μεταφρασθέν τη αδεία του συγγραφέως υπό Κωνσταντίνου Α. Κυπριάδου, δικηγόρου.* Εν Αθήναις: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας». [Μετάφραση του *Précis d'économie politique.* Paris: Ch. Delagrave, 1888].
- Malthus, Thomas Robert (1940). *Θεωρία περί πληθυσμού. / μετάφρασις Γ. Δ. Ανδρουλιδάκη, εισαγωγή Δ. Καλιτσουνάκη.* Αθήναι: Εκδότης Αργύρης Παπαζήσης.
- Marglin, Stephen A. (1974). What Do Bosses Do? The origins and functions of hierarchy in capitalist production, Part I, *Review of Radical Political Economics*, 6 (2): 60-112.

- Αναδημοσίευση στο André Gorz (επιμ.) (1976). *The division of labour: the labour process and class struggle in modern capitalism*. Sussex: Harvester: 13-54.
- Marshall, Alfred (1937). *Αρχαία πολιτικής οικονομίας κατά μετάφρασιν Αθ. Κωνσταντινίδου και Θ. Βασταρδή μετά προλόγου και εισαγωγής Α. Δ. Σίδερι*. Αθήναι: Επιστημονική Πρόσδος. Οικονομική και Κοινωνική Εγκυκλοπαίδεια, 1.
- Marx, Karl (1867/1962). *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band*, στο Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED (επιμ.) (1962). *Karl Marx - Friedrich Engels Werke*, Band 23. Berlin (DDR): Dietz Verlag.
- Marx, Karl (1927). *Κριτική της πολιτικής οικονομίας, Κ. Μαρξ, μετάφραση Γ. Δούμα και Π. Πουλιόπουλου*. Αθήνα: Εκδοτική Εταιρεία Αθηνά. Σειρά: Σοσιαλιστική βιβλιοθήκη, 3.
- Marx, Karl & Friedrich Engels (1913). *Μαρξ-Έγγελς, Το κοινωνιστικό μανιφέστο, μετάφραση Κωνσταντίνου Χατζόπουλου*. Αθήνα: Τυπογραφείο Εφημ. των Εργατών. Έκδοση Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών (Αρ. 2). [Πρώτη έκδοση 1908 ως «Προκήρυξη κοινωνιστικού κόμματος» στην εφημερίδα *Εργάτης* του Βόλου, όπου ο μεταφραστής εμφανίζεται με το ψευδώνυμο «Π. Βασιλικός»].
- Mathiot, Jean (1997). *Άνταμ Σμιθ, φιλοσοφία και οικονομία*. Μετάφραση Άρνης Ι. Στυλιανός. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη. Σειρά «Φιλοσοφία – Αναγνώσεις», 2.
- Menger, Anton (1886). *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung*. Stuttgart: Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung.
- Milios, John & Dimitris P. Sotiropoulos (2009). *Rethinking Imperialism: A study of capitalist rule*. Houndmills, Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan.
- Mizuta, Hiroshi & Chuhei Sugiyama, (επιμ.) (1993). *Adam Smith: International Perspectives*. London: Macmillan.
- Montes, Leonidas (2003). Das Adam Smith Problem: Its origins, the stages of the current debate, and one implication for our understanding of sympathy, *Journal of the History of Economic Thought*, 25 (1): 63-90.
- Nowack, Joseph (1799). *Grundriß der Handlungsgeschichte*. Wien: bey J. Alberti's Witwe.
- Nowack, Joseph (1809). *Ιστορίας του εμπορίου επιτομή, συγγραφέισα μεν γερμανιστί υπό Ιωσήφ Νοβάκκου [...] και μεταφρασθείσα υπό Κωσταντίνου Κοκκινάκου* Εν Βιέννη της Αυστρίας: εκ της τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου [Μετάφραση του Nowack 1799].
- O'Rourke, P[atrick] J[ake] (2009). *Ο πλούτος των εθνών: Το βιβλίο σταθμός της κλασικής οικονομίας*. Μετάφραση Σοφία Λαζαρίδου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. Σειρά: Βιβλία που Συγκλόνισαν τον Κόσμο.
- Otteson, James R. (2016). Adam Smith and the Right, στο Hanley: 29, 494-511.
- Psalidopoulos, Michalis (1996). Aristides Economos and the *Oikonomiki Epitheorissis*: the rise and fall of an economic journal in 19th century Greece, *History of Economic Ideas*, 4 (3): 149-167.
- Psalidopoulos, Michalis (2005). The Greek "Society for the Freedoms of Trade" (1865-67): rise, activities, decline, *Journal of the History of Economic Thought*, 27 (4): 383-398.
- Psalidopoulos, Michalis (2014). Greece, στο Vincent Barnett (επιμ.), *The Routledge Handbook of the History of Global Economic Thought*. London & New York, Routledge: 68-76.

- Psalidopoulos, Michalis & Yorgos Stassinopoulos (2009). A liberal economist and economic policy reform in nineteenth-century Greece: The case of Ioannes Soutsos, *History of Political Economy*, 41 (3): 491-517.
- Psalidopoulos, Michalis & Yorgos Stassinopoulos (2009). The legacy of the German Historical School in Greek economic thought and policy, στο José Luis Cardoso & Michalis Psalidopoulos (επιμ.), *The German Historical School and European Economic Thought*. Abingdon, Oxon: Routledge: 8, 132-148.
- Psalidopoulos, Michalis & Adamantios Syrmaloglou (2005). Economists in the Greek Parliament (1862-1910): the men and their views on fiscal and monetary policy, στο Massimo M. Augello & Marco E.L. Guidi (επιμ.), *Economists in Parliament in the Liberal Age: (1848-1920)*, Aldershot: Ashgate.
- Psalidopoulos, Michalis & Nicholas J. Theocarakis (2011). The dissemination of economic thought in South-Eastern Europe in the nineteenth century, στο Heinz D. Kurz, Tamotsu Nishizawa, & Keith Tribe (επιμ.), *The Dissemination of Economic Ideas*, Cheltenham: Elgar: 161-191.
- Psalidopoulos, Michalis & Nicholas J. Theocarakis (2015). Disparaging liberal economics in nineteenth-century Greece: The case of "The economist's duck", *European Journal of the History of Economic Thought*, 22 (6): 949-977.
- Quesnay, Francois (1940). *Οικονομικά έργα: Ο οικονομικός πίναξ. Γενικά αξιώματα της οικονομικής κυβερνήσεως μιας αγροτικής χώρας. Το φυσικόν δίκαιον / Πρόλογος του καθηγητού: Δ. Καλιτσουνάκη, Μετάφρασις και σημειώσεις Γ. Ζωιτοπούλου*. Αθήναι: Αργύρης Παπαζήσης [Βιβλιοθήκη κλασσικών και νέων οικονομολόγων].
- Ricardo, David (1817/1951). *On the principles of political economy and taxation*. Στο *The Works and Correspondence of David Ricardo edited by Piero Sraffa with the collaboration of M. H. Dobb*. Published for the Royal Economic Society. Cambridge: Cambridge University Press, volume I.
- Ricardo, David (1938). *Αρχαί πολιτικής οικονομίας και φορολογίας / μετάφρασις Νικ. Π. Κωνσταντινίδη, εισαγωγή Δ. Καλιτσουνάκη*. Αθήναι: Γκοβόστης.
- Robert-Guyard, Jean-Albert (1829). *De la richesse, ou, Essais de ploutonomie*. Paris: Verdrière.
- Say, Jean-Baptiste (1803). *Traité d'économie politique, ou Simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*. Paris: De l'Imprimerie de Crapelet, chez Deterville, libraire. 2 τόμοι.
- Say, Jean-Baptiste (1826). *Catéchisme d'économie politique, ou instruction familière qui montre de quelle façon les richesses sont produites, distribuées et consommées dans la société. Troisième édition revue par l'auteur, et enrichie de nouveaux développemens*. Paris: Aimé-André.
- Say, Jean-Baptiste (1828). *Πολιτικής οικονομίας κατήχησις: ήτοι οικιακή διδασκαλία Περί του πως γεννώνται, διανέμονται και αναλίσκονται εις την Κοινωνίαν τα Χρήματα. Μεθ' ην έπονται Σημειώσεις προς ωφέλειαν των θελώντων να εμβαθύνωσι πλειότερον εις τας αρχάς της επιστήμης ταύτης. Παρά Ιω. Βαπτιστού Σάη. Μεταφρασθείσα εκ του Γαλλικού παρά Γ. Χρυσπίδου*. Εν Αιγίνη: [χ.ο.] [Μετάφραση του Say 1826].
- Say, Jean-Baptiste (1828a). *Cours complet d'économie politique pratique, ouvrage destiné à mettre sous les yeux des hommes d'État, des propriétaires fonciers et des*

- capitalistes, des savans, des agriculteurs, des manufacturiers, des négocians et en général de tous les citoyens, l'économie des sociétés.* Paris: Rapilly.
- Schmoller, Γουσταύου (1919). *Αδάμ Σμιθ, μετάφρασις Δ. Καλιτσουνάκι.* Εν Χανίοις: Εκδότῃς Ν. Περάκις, Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης, 3. [Αρχική δημοσίευση Gustav Schmoller, Adam Smith, *Internationale Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik*, 1 (1907): Suppl. 328-336 και 373-378. Επανεκδόση Gustav Schmoller, *Charakterbilder*, München & Leipzig: Duncker und Humblot, 1913: 126-134. Αναδημοσιευμένο στο Δημητρ. Καλιτσουνάκι, *Πολιτική επιστήμη: Χαρακτηρισμοί – Οικονομικά και κοινωνικά μελέται*, Εν Αθήναις: Βιβλιοπωλείον Ελευθερουδάκη & Μπάρτ, 1925.
- Scott, W.R. (1947/9). «Η ελληνική επίδρασις του Adam Smith», *Αρχεῖον Οικονομικῶν και Κοινωνικῶν Επιστημῶν*, 27/29: 81-108. [Μετάφραση: Μιλτιάδης Γκολέμης]. Δημοσιεύθηκε αρχικά ὡς «The Greek Influence on Adam Smith» στο *Études dédiées à la mémoire d'André Andrédès: publiées par un comité d'amis et d'élèves, sous la présidence de K. Varvaressos*, Athènes: Imprimerie «Pyrros», 1940: 79-100.
- Sidgwick, Henry (1887). *The principles of political economy.* London: Macmillan, 2nd edition.
- Smith, Adam (1759). *The theory of moral sentiments.* London: printed for A. Millar; in the Strand and A. Kincaid and J. Bell, in Edinburgh.
- Smith, Adam (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In two volumes.* London: Printed for W. Strahan and T. Cadell, in the Strand.
- Smith, Adam (1798). *Théorie des sentimens moraux, ou Essai analytique sur les principes des jugemens que portent naturellement les hommes, d'abord sur les actions des autres, et ensuite sur leurs propres actions, suivi d'une dissertation sur l'origine des langues, par Adam Smith, traduit de l'anglais sur la septième et dernière édition, par S[ophie de]. Grouchy V[euve] Condorcet. Elle y a joint huit lettres sur la sympathie.* Paris: F. Buisson.
- Smith, Adam (1846/7). *Untersuchungen über das Wesen und die Ursachen des Nationalreichthums. Deutsch mit Anmerkungen von Max Stirner.* Leipzig: Otto Wigand (4 τόμοι).
- Smith, Adam (1904). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations by Adam Smith: edited and with an introduction, notes, marginal summary and an enlarged index by Edwin Cannan.* London: Methuen.
- Smith, Adam (1913). *Adam Smith: Untersuchungen über das Wesen und die Ursachen des Nationalreichthums*, στη σειρά *Textbücher zu Studien über Wirtschaft und Staat*, herausgegeben von Prof. Dr. J. Jastrow, Band 3. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer. [Η 5η αναθεωρημένη έκδοση εκδόθηκε το 1933].
- Smith, Adam (1933). *Natur und Ursachen des Volkswohlandes. Neu übersetzt und mit Kommentar von Dr. Friedrich Bülow.* Leipzig: Alfred Kröner Verlag [Kröners Taschenausgabe, Band 103].
- Smith, Adam (1935). *Ο Πλούτος των Εθνών*, μετάφραση Μανώλης Αγ. Βαταλάς, [Παράρτημα του περιοδικού *Οικονομικός Χρόνος: μηνιαίον ὄργανον επιστημονικῶν μελετῶν και πρακτικῆς ερεῦνης*. Διευθυντής Βασίλειος Α. Αθανασόπουλος. Αθήναι: Οἶκος Μ.Γ. Βασιλείου].

- Smith, Adam (1948). *Αδάμ Σμιθ, Έρευνα περί της φύσεως & των αιτίων του πλούτου των εθνών, Έκδοση Δημητρ. Καλιτσουνάκη Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια*, Εν Αθήναις: Βιβλιοπωλείον της Εστίας. [Τίτλος εξωφύλλου: «Ο Πλούτος των Εθνών».] Ψηφιακό τεκμήριο στην ΠΥΞΙΔΑ Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.pyxida.aueb.gr/index.php?op=view_object&object_id=4677
- Smith, Adam (1976 [TMS]). *The theory of moral sentiments*. Edited by D. D. Raphael, A. L. Macfie, General editors: R. H. Campbell, D. D. Raphael, and A. S. Skinner. Oxford: Oxford University Press (Clarendon). Volume 1, *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*.
- Smith, Adam (1976 [WM]). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. General editors: R.H. Campbell and A.S. Skinner, Textual editor: W.B. Todd, 2 volumes. Oxford: Oxford University Press (Clarendon). Volumes 2a & 2b, *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*.
- Smith, Adam (1976/1904). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations by Adam Smith: edited and with an introduction, notes, marginal summary and an enlarged index by Edwin Cannan. With a new preface by George J. Stigler. Two volumes in one*. Chicago: University of Chicago Press. [Επανεκδοση του Smith 1904].
- Smith, Adam (1978 [LJ]). *Lectures on Jurisprudence*. Edited by R. L. Meek, D. D. Raphael, Peter Stein, General editors: R. H. Campbell, D. D. Raphael, and A. S. Skinner. Oxford: Oxford University Press (Clarendon). Volume 5, *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*.
- Smith, Adam (1991). *Άνταμ Σμιθ, Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών*, Πρόλογος Πέτρου Γέμτου, Εισαγωγή Δημητρίου Καλιτσουνάκη. Αθήνα: ελληνική ευρωεκδοτική.
- Smith, Adam (1999). *Άνταμ Σμιθ, Έρευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών*, Πρόλογος Πέτρου Γέμτου, Εισαγωγή Δημητρίου Καλιτσουνάκη. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. [Επανεκδοση Smith 1991].
- Smith, Adam (2000). *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών (Βιβλία I και II)*, Μετάφραση Χρήστος Βαλλιάνος, Επιστημονική επιμέλεια, Εισαγωγή Γιάννης Μηλιός. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. Σειρά: Βιβλιοθήκη Οικονομικής και Πολιτικής Θεωρίας, 1.
- Smith, Adam, (2008). *The invisible hand*. Penguin Books, Great ideas, 44. London: Penguin Books. [Επιλογή από το WM].
- Smith, Adam, (2009). *Άνταμ Σμιθ, Η αόρατος χείρ*. Μετάφραση Μάρκος Βουτσίνος, επιμέλεια σειράς Ξενοφών Α. Μπρουτζάκης. Αθήνα: Το Ποντίκι. (Σειρά: *Πρόσωπα και Ιδέες*, 7). Διανεμήθηκε μαζί με την εφημερίδα *Το Ποντίκι* στις 5.11.2009. [Μερική μετάφραση του Smith 2008].
- Smith, Adam, (2010). *Άνταμ Σμιθ, Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών*. Μετάφραση Χρήστος Βαλλιάνος, Πρόλογος Γιώργος Δουράκης, Επιμέλεια σειράς Άννα Ασρινάκη. Αθήνα: Alter - Ego MME A.E., [*Το Βήμα: Βιβλία που Άλλαξαν τον Κόσμο*, 6. Διανεμήθηκε με το «Βήμα της Κυριακής» στις 14.2.2010. Επανεκδοση του Smith 2000 με νέο πρόλογο].
- Smith, Adam (2012). *Η θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*. Μετάφραση – επιστημονι-

- κή επιμέλεια – εισαγωγή: Διονύσιος Γ. Δρόσος, πρόλογος: Μιχάλης Ψαλιδόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. Σειρά: Βιβλιοθήκη Κλασικών και Νέων Οικονομολόγων.
- Soave, Francesco (1804). *Στοιχεία της λογικής, μεταφυσικής και ηθικής / νεωτέρα τινί μεθόδω συνταχθέντα εις την ιταλικήν διάλεκτον υπό Φραγγίσκου Σοαυΐου [...] μεταφρασθέντα εις την ημετέραν διάλεκτον παρά Γρηγορίου Ιεροδιακόνου Κωνσταντά του Μπλιώτου. Ενετίσιν: παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων.* [Μεταφρασμένο από το *Istituzioni di logica, metafisica, ed etica*. Milano: nella stamperia di Giuseppe Marelli, 1791-1792].
- Tegos, Spiros (2013). Sympathie morale et tragédie sociale: Sophie de Grouchy lectrice d'Adam Smith, *Noesis*, 21: 265-292.
- Tennemann, Dr. Wilhelm Gottlieb (1816). *Grundriss der Geschichte der Philosophie. Für den akademischen Unterricht*. Zweyte verbesserte Auflage. Leipzig: bey Johann Ambrosius Barth.
- Theocarakis, Nicholas J. (2010). Metamorphoses: The concept of labour in the history of political economy, *The Economic and Labour Relations Review*, 20 (2): 7-38. Διαθέσιμο στο SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1676926>.
- Theocarakis, Nicholas J. (2013). The dissemination of Adam Smith's ideas in Greece: A most peculiar metakenosis, *Adam Smith Review*, 7: 148-165.
- Tribe, Keith (2002). The German reception of Adam Smith, στο Tribe & Mizuta: 120-152.
- Tribe, Keith (2003). Continental political economy from the Physiocrats to the marginal revolution, στο Theodore M. Porter & Dorothy Ross (επιμ.), *The Cambridge History of Science: Volume 7: The modern social sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tribe, Keith (general editor), Hiroshi Mizuta (advisory editor) (2002). *A Critical Bibliography of Adam Smith*. London: Pickering and Chatto.
- Viner, Jacob (1927). Adam Smith and *laissez-faire*, *Journal of Political Economy*, 35 (2): 198-232.
- Vivenza, Gloria (2001). *Adam Smith and the classics: the classical heritage in Adam Smith's thought*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Αγαπητίδης, Σωτ. Ι. (1971). «Η οικονομική επιστήμη εις την Ελλάδα κατά την πεντηκονταετίαν 1921-1970», *Αρχαίον Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, 51: 255-282.
- Αγγελίδης, Μανόλης & Κοσμάς Ψυχοπαίδης (επιμ.) (1992). *Κείμενα πολιτικής οικονομίας και θεωρίας της πολιτικής*. Αθήνα: Εξάντας.
- Αγγελόπουλος, Άγγελος Θ. (1942). *Δημόσια Οικονομική*. Αθήνα: Εκδότης Αργ. Παπαζήσης.
- Αδαμόπουλος, Τιμολέων Χ. [1874]. *Ο άνθρωπος εν τη σφαίρα της οικονομικής*. [Εν Αθήναις]: [Τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας].
- Ανδρεάδης, Ανδρέας Μ. (1903). *Εισπήριος λόγος εις το μάθημα της δημοσιολογίας*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων «Ανέστη Κωνσταντινίδου».
- [Ανδρεάδης, Ανδρέας Μ.] (1906). *Δημοσιονομία και στατιστική κατά τας παραδόσεις του καθηγητού Ανδ. Μ. Ανδρεάδου, υπό Δ. Γ. Μανιαβίνη*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Δ. Ευστρατίου.

- Ανδρεάδης, Ανδρέας Μ (1918). *Ιστορία της ελληνικής δημόσιας οικονομίας: από των πρωϊκών χρόνων μέχρι της συστάσεως του ελληνικού βασιλείου*. Εν Αθήναις: Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη. Νέα έκδοση από Εκδ. Δ.Ν. Τζάκα-Σ. Δελαγραμμάτικα. Α΄ τόμος 1928, Β΄ τόμος 1930, 1931. Η έκδοση του 1928 μεταφράστηκε στα γερμανικά (*Geschichte der griechischen Staatswirtschaft*, 1931), αγγλικά (*A history of Greek public finance*, 1933) και ιταλικά (*Storia delle finanze greche dai tempi eroici fino all'inizio dell'età greco-macedonica*, 1961). Δεύτερη συμπληρωμένη δίτομη έκδοση, Αθήνα: Εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα 1992.
- Βάκη, Φωτεινή (2012). *Η πρόοδος στον Διαφωτισμό: Πρόσωπα και προσωπεία*. Αθήνα: Ευρασία.
- Βαρβαρέσος, Κυριάκος Χ. (2002). *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*. Πρόλογος Ιωάννης Πεσμαζόγλου, εισαγωγή Κώστας Π. Κωστής, επιστημονική επιμέλεια Αθανάσιος Λυκογιάννης. Αθήνα: Σαββάλας.
- Βεζανής, Σωτήριος, Δ. (1897). *Το δικαίωμα της ζωής*. Εν Αθήναις: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Γεδεών, Μανουήλ Ι. (2010). «Η πνευματική κίνηση του Γένους ημών κατά τα πρώτα του ιθ΄ αιώνας έτη», στο του ίδιου, *Η πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον ιθ΄ και ιθ΄ αιώνα*. Εκδοτική φροντίδα: Άλκης Αγγέλου – Φίλιππος Ηλιού. Αθήνα: Ερμής. Σειρά: Νεοελληνικά Μελετήματα 1: 125-250. [Αρχική δημοσίευση του κειμένου στο περιοδικό *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, έτος Η΄ (1888) & έτος Θ΄ (1888-1889). Πρώτη έκδοση του βιβλίου 1976].
- Γερουσία (1859). *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γερουσίας κατά την Τρίτην Σύνοδον της Πέμπτης Βουλευτικής Περιόδου*. Εν Αθήναις: Εκ του Δημοσίου Τυπογραφείου.
- Γεωργαντάς, Ηλίας & Θανάσης Γκιούρας (επιμ., μετάφρ., εισαγ.) (2010). *Πόλη, χώρος και εξουσία στη νεωτερικότητα*. Αθήνα: Σαββάλας / Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα. Σειρά: Κοινωνικές Επιστήμες.
- Γκιούρας, Θανάσης (2000). *Φορολογία και πολιτική: Πολιτικο-οικονομική προβληματική και δημοσιονομική σκέψη*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα. Σειρά Επιστημονική Βιβλιοθήκη.
- Γουναράκης, Νικόλαος Π. (1883). *Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της πολιτικής οικονομίας*. Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Η «Παλιγγενεσία».
- Δονάτος, Γεώργιος, Μανώλης Κουντούρης, Νίκος Θεοχαράκης, Παναγιώτης Γ. Κιμουρτζής, Αντώνης Μπερεδήμας, Βασίλης Θ. Ράπανος (2008). *Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, ο πατριάρχης των δημόσιων οικονομικών*. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών: Ανοικτό Σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας. Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.
- Δρόσος, Διονύσιος (1994). *Αγορά και κράτος στον Adam Smith. Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του νεοφιλελευθερισμού*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Δρόσος, Διονύσιος (επιμ.) (2008). *Αρετές και συμφέροντα: η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*. Αθήνα: Σαββάλας / Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Δρόσος, Διονύσιος (2016). *Το ευγενές εμπόριο της συμπάθειας: Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στο Σκωτικό Διαφωτισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.
- Ερμής ο Λόγιος (1819). «Βιβλία νεοφανή. Ιωάννου Ιακώβου Ρουσσώ του εκ Γενεύης Λόγος περί αρχής και βάσεως της ανισότητος των ανθρώπων προς αλλήλους. Μεταφρασθείς

- εκ της Γαλλικής γλώσσας υπό Δημητρίου Αριστομένου. [...] Εν Παρισίοις 1818» [Βιβλιοκρισία. Υπογράφεται με τα αρχικά Π. Θ.], *Ερμής ο Λόγος*, τεύχος 6 (15 Μαρτίου): 213-218.
- Ζολώτας, Ξενοφών Ε. (1942). *Θεωρητική οικονομική*. Αθήναι: Εκδότης Αργ. Παπαζήσης.
- Ζωγράφος, Ιωάννης (1881). *Λόγος εισιτήριος Ιωάννου Ζωγράφου Καθηγητού της Δημοσιονομίας εν τω Πανεπιστημίω Εκφωνηθείς την 4 Μαρτίου 1881*. Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου του Αιώνας.
- Ζωγράφος, Ιωάννης (1882). *Δημοσιονομική: ήτοι η επιστήμη της των δημοσίων χρημάτων διοικήσεως. Τόμος πρώτος, τεύχος πρώτον*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Αδελφών Περρή.
- Ζωγράφος, Κωνσταντίνος Ι. (1898). *Εισιτήριος ομιλία εις την οικονομικήν: εκφωνηθείσα τη 5 Μαρτίου 1898 εν τη μεγάλη αιθούση της Νομικής Σχολής*. Αθήναις: Τύποις Εκδοτικής Εταιρείας.
- Θεοχάρης, Ρηγίνος Δ. (επιλογή, μετάφραση, σχόλια) (1985). *Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψεως από τους αρχαίους Έλληνες στους κλασικούς*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Καζάζης, Νεοκλής (1894). *Γενικά αρχαί της πολιτικής οικονομίας*. Εν Αθήναις: Παρά τω εκδότη Μιχαήλ Ι. Σαλιβέρω.
- Κακριδής, Ανδρέας (2017). *Κυριάκος Βαρβαρέσος: Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης.
- Καλτσουνάκης, Δημήτριος Ε. (1929). «Ιστορία της πολιτικής οικονομίας», *Αρχαίον Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, 9B. Εν Αθήναις: Βιβλιοπωλείον Γ. Βασιλείου.
- Καλτσουνάκης, Δημήτριος Ε. (1929a). *Ιστορία της πολιτικής οικονομίας: ιστορία οικονομική και των οικονομικών θεωριών: πανεπιστημιακά παραδόσεις*. Εν Αθήναις: Διεθνές Βιβλιοπωλείον Ελευθερουδάκη. [Πρόκειται για αυτοτελή ανατύπωση του Καλτσουνάκης 1929. Ψηφιακό τεκμήριο στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών ΠΥΞΙΔΑ στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.pyxida.aueb.gr/index.php?op=view_object&object_id=3761
- Καλτσουνάκης, Δημήτριος (1932). «+Νικόλαος Γουναράκης (1853-1932)», *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 12 (2): 249-250.
- Καλτσουνάκης, Δημήτριος (1932a). «+Σωτήριος Δ. Βεζανής (1875-1932)», *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 12 (3): 348-349.
- Καποδίστριας, Ιωάννης Α. (1843). *Επιστολαί Ι.Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος. Διπλωματικά, Διοικητικά και Ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρις 6 Σεπτεμβρίου 1831, Συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσει των Αδελφών αυτού, Εκδοθείσαι δε παρά Ε.Α. Βετάν, ενός των γραμματέων τον Κυβερνήτου. Ελληνιστί δε εκδίδονται δαπάναις Π.Δ. Στεφανίτση Λευκαδίου, Ιατρού, Μεταφρασθείσαι εκ του Γαλλικού παρά Μιχαήλ Γ. Σχινά. Τόμος Τέταρτος*. Αθήναις: Εκ της Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος.
- Καρδάσης, Βασίλης (1995). «Κρατική παρέμβαση και φιλελευθερισμός: Ιωάννης Σκαλτσούνης (1824-1905), Αριστείδης Οικονόμος (1835-1890)», *Ιστωρ*, 8: 55-83.
- Κατσάπης, Κώστας (2011). «Περί της "Πολιτικής Αγωγής" των νέων. Ένα εγχείρημα για τον πολιτικό φρονηματισμό της "ανεξέλεγκτης νεολαίας" στη διάρκεια της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών», *Ιόνιος Λόγος, Επιστημονική περιοδική έκδοση Τμήματος Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου*, τόμος Γ', Κέρκυρα: 203- 220. Διαθέσιμο από academia.edu.

- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ. (1999). *Νεοελληνικός διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*. Μετάφραση Στέλλα Νικολούδη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. 2η έκδοση [1η έκδοση 1996, Τίτλος πρωτοτύπου: *Tradition, enlightenment and revolution*, Cambridge, MA: Harvard University 1978].
- Κόκκινος, Γιώργος (1996). *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα: Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*. Αθήνα: Τροχαλία.
- Κουμανούδης, Στέφανος Αθ. (1900). *Συναγωγή Νέων Λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*. Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 2 τόμοι.
- Κούμας, Κωνσταντίνος Μιχαήλ (1818). *Σύνοψις της ιστορίας της φιλοσοφίας, συγγραφείσα μεν Γερμανιστί υπό Βιλ. Γουλ. Τενεμάννου, μεταφρασθείσα δε εις χρήσιν του φιλολογικού της Σμύρνης Γυμνασίου υπό Κ. Μ. Κούμα. Εκδοθείσα δε διά φιλοτίμου δαπάνης Π. Νικολαΐδου, Σμυρναίου*. Εν Βιέννη της Αυστρίας: Εκ της τυπογραφίας Ιωαν. Βαρθ. Τσεβεβικίου [Johann Bartholomäus Zweck]. [Μετάφραση του Tennemann 1816].
- Κούμας, Κωνσταντίνος Μιχαήλ (1818α). *Σύνταγμα Φιλοσοφίας, Υπό Κ. Μ. Κούμα, Σχολάρχου του της Σμύρνης φιλολογικού Γυμνασίου, και Διδασκάλου των Μαθηματικών επιστημών και της Φιλοσοφίας εις χρήσιν των εαυτού μαθητών. Τόμος Πρώτος. Περιέχων Εμπειρικήν Ψυχολογίαν και Κρηπίδα της Φιλοσοφίας*. Εν Βιέννη της Αυστρίας: Εκ της τυπογραφίας Ιωαν. Βαρθ. Τσεβεβικίου [Johann Bartholomäus Zweck].
- Κουντούρης, Εμμανουήλ (1998). *Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα, 1837-1942*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Κούσης, Δημοσθένης Στυλ. (1936). *Η κλασσική πολιτική οικονομία: (A. Smith, D. Ricardo, R. Malthus, J. B. Say)*. Εν Αθήναις: Εκδοτικός Οίκος Ιωάννου Ν. Ζαχαροπούλου.
- Κωστόπουλος, Τάσος (2017). «Από το ζύγισμα των συνειδήσεων στο μέτρημα των κρανίων: παραλλαγές του ελληνικού εθνικού λόγου περί Σλαβομακεδόνων στη διάρκεια του 20ού αιώνα», στο Έφη Αβδελά, Δημήτρης Αρβανιτάκης, Ελίζα Άννα Δελβερούδη, Ευγένιος Δ. Μαθιόπουλος, Σωκράτης Πετμεζάς, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιστ. επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα: Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19ο και 20ό αιώνα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης – Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης: 293-311.
- Μπάτσος, Δημήτρης (1947/1977). *Η βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα: Α Η αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων/ Β Το οικονομικό σχέδιο για την εκβιομηχάνιση/ Γ Εκβιομηχάνιση και βιωσιμότητα. Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη*. [Αθήνα]: Κέδρος, 2η έκδοση [1η έκδοση: Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, Βιβλιοθήκη «Επιστήμη – Ανοικοδόμηση», 2, 1947].
- Οικονόμος, Αριστείδης Κ., (1869). *Η Ελευθερία του εμπορίου και η ελληνική βιομηχανία*. Αθήνησι: Τύποις τέκνων Ανδρέου Κορομηλά.
- Ονισένκο, Κώστας (2010). “Οχυρωμένα” σπίτια υπεράνω πάσης υποψίας», *Καθημερινή*, 13.04.2010. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.kathimerini.gr/390376/article/epikairothta/ellada/oxyrwmena-spitia-yperanw-pashs-yproyias>.

- Παπαδερός, Αλέξανδρος Κ. (2010). *Μετακένωση: Ελλάδα – Ορθοδοξία – Διαφωτισμός κατά τον Κοραή και τον Οικονόμο*. Μετάφραση από τη γερμανική έκδοση Εμμανουήλ Γεωργουδάκης, επιμέλεια: Δημήτρης Κ. Κόκκινος- Γεώργιος Βλαντής. Αθήνα: Ακρίτας.
- Παπαδόπουλος, Νικόλαος (1815). *Ερμής ο Κερδώς, ήτοι, Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*. Εν Βενετία: Παρά Νικολάω Γλυκει τω εξ Ιωαννίνων. [Φωτοτυπική ανατύπωση Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989]. 5 τόμοι.
- [Παπακωνσταντίνου, Θεοφύλακτος] Θ. Π. (1926-1934). «Σμιθ (Smith), Αδάμ», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήναι: Π.Γ. Μακρής «Πυρσός», Τόμος 22 Σκουζές-Τηλέμαχος: 43-44.
- Παπακωνσταντίνου, Θεοφύλακτος Φ. (1970). *Πολιτική αγωγή*. Αθήναι: Kabanas-Hellas. [Συνοπτικότερη έκδοση: *Πολιτική αγωγή. Διασκευή διά τας Γ' και ΣΤ' Τάξεις του Γυμνασίου υπό Δημητρίου Β. Τουντοπούλου*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1972].
- Παπασπυρόπουλος, Βασίλειος Σ. (1925). *Πολιτική Οικονομία: κατά τας αυθεντικές παραδόσεις του καθηγητού Κου Κυρ. Βαρβαρέσου*. Τεύχος Α'. Εν Αθήναις: Εκδοτικός Οίκος Δημ. Ν. Τζάκα - Σ. Δελαγραμμάτικα & ΣΙΑ.
- [Ράμφος, Κωνσταντίνος Ι.] (1866). *Το παπί του οικονομολόγου. Κωμωδία Πρώτη εις δύο πράξεις. Υπό Φουράμ*. Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Π. Β. Μωραϊτίνη.
- Σίδερισ, Α[ριστοτέλης] Δ. (1953). *Ιστορία οικονομικών θεωριών. Τόμος Πρώτος: Αι περί αξίας και τιμών θεωρίαί, αι περί μισθού, τόκου, εγγείου προσόδου και επιχειρηματικού κέρδους θεωρίαί. Α' Αι περί αξίας και τιμών θεωρίαί*. Αθήναι: Εκδότης: Αργύρης Παπαζήσης.
- Σκαλτσούνης, Ιωάννης (1865). *Η επιστήμη του εμπορίου*. Εν Κεφαλληνία: Εκ του τυπογραφείου «Η Κεφαλληνία».
- Σκαλτσούνης, Ιωάννης (1868). *Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας*, Αθήνησι: Τύποις Α. Κτενά και Σούτσα.
- Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος (1990). *Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας και η Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδοπούλου*. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού. Παράρτημα Περιοδικού *Μνήμων*, 5.
- Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος (1994). «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του J. B. Say», *Μνήμων* 9: 107-156.
- Σούτσος, Αλέξανδρος (1839). *Ο Περιπλανώμενος. Ποίημα εις άσματα τρία, Μενιππεία τις ποίησις και Η Αγγελία*. Αθήνησιν: Εκ της Τυπογραφίας της Προόδου, Διευθυνομένης υπό Γ. Βλασσαρίδου.
- Σούτσος, Ιωάννης Α. (1851). *Πραγματεία περί παραγωγής και διανομής του πλούτου*. Εν Αθήναις: Εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά.
- Σούτσος, Ιωάννης Α. (1863). *Δοκίμιον περί οικονομικών μεταρρυθμίσεων*. Εν Αθήναις: Τύποις Ν. Γ. Πάσσαρη και Α. Γ. Καναριώτου.
- Σούτσος, Ιωάννης Α. (1864). *Εγχειρίδιον δημοσιολογίας, ή θεωρία του προϋπολογισμού*. Εν Αθήναις: Τύποις Ν. Γ. Πάσσαρη και Α. Γ. Καναριώτου.
- Σούτσος, Ιωάννης Α. (1868/1869). *Πλουτολογία*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, 2 τόμοι.
- Σούτσος, Ιωάννης Α. (1882/1885). *Πλουτολογία*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, Δεύτερη έκδοση, 2 τόμοι.

- Σταματέλος, Ιωάννης Ν. (1864). *Γυναικολόγιον: ήτοι αι σοφαί γυναίκες όλων των εθνών και όλων των αιώνων: βιβλίον περιέργον, ωφέλιμον και καινοφανές*. Εν Ζακύνθω: Τυπογραφείον ο Παρνασσός Σεργίου Χ. Ραφτάνη.
- Στασινόπουλος, Γιώργος (2000). *Νομισματική θεωρία και πολιτική στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Τράπεζα της Ελλάδος (2005). *Ξενοφών Ζολώτας: εκδήλωση μνήμης και τιμής, 25 Φεβρουαρίου 2005*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Τρικαλιώτης, Στάμος (1863). *Περί οργανώσεως συστήματος εγχωρίου παραγωγής και των προς τούτο τρόπων*. Αθήνησι: Τύποις Α. Σακελλαρίου.
- Τρικαλιώτης, Στάμος (1865). *Πραγματεία περί του καταλληλότερου διά την Ελλάδα οικονομικοπολιτικού οργανισμού*. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Τρικαλιώτης, Στάμος [1871]. *Προκαταρκτικόν μάθημα περί την πολ. οικονομίαν, ήτοι, την θεωρίαν των καταβαλλομένων προσπαθειών προς θεραπείαν των ανθρωπίνων αναγκών, διδαχθέν εν τω Εθν. Πανεπιστημίω κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1870-71*. [Αθήνα]: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Φιλιππίδης, Δανιήλ & Γρηγόριος Κωνσταντάς (1988). *Γεωγραφία νεωτερική*. Επιμέλεια-Εισαγωγή: Αικατερίνη Κουμαριανού. Αθήνα: Ερμής. Σειρά: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 45, Στοχαστική Πεζογραφία. [Πρώτη έκδοση Βιέννη: Johann Thomas Edler von Trattner 1791].
- Χουμανίδης, Λάζαρος Θ. (1952). *Ιστορία της οικονομικής σκέψεως*. Έκδοσις επηυξημένη και βελτιωμένη. Αθήναι: [χ.ε.].
- Χρυσάφης, Γιώργος (2010). *Ηθική φιλοσοφία και πολιτική οικονομία στον κλασικό βρετανικό φιλελευθερισμό: John Locke, Bernard Mandeville, Adam Smith*. Αθήνα: Νήσος.
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (1988). «Μεταφράσεις βιβλίων οικονομικών επιστημών στην ελληνική γλώσσα, 1808-1948: Τα ιδεολογικά μηνύματα», στο: *Μνήμη Σάκη Καραγιώργα: τιμητικός τόμος*. Αθήνα, Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών: 443-471.
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (εισαγ.-επιμ.) (1994). *Κείμενα για την Ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα: Φυσική εξέλιξη ή προστασία*; Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤ-ΒΑ.
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (2006). «Οικονομική σκέψη και πολιτικές», στο Κώστας Κωστόης & Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Σειρά: Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: 337-377.
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης (2008). *Ο Ξενοφών Ζολώτας και η ελληνική οικονομία: μια ιστορική ανασυγκρότηση*. Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.
- Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (1990). «Ο Α. Smith και η κριτική μέθοδος της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά*, 1: 7-91.

